

THE
PRINCESS OF WALES
SARASVATI BHAVANA TEXTS
No. 32

EDITED BY
GOPINATH KAVIRAJ

THE
TATTVA SARA

Printed by Venkatesh Shastri Dravid, B.A.,
Sanga Veda Vidyalaya Press,
Ramghat, Benares City.

1930

SHWETAHAMBHA SANSKRIT SERIES OFFICE
P. O. BOX 8, BENARES CITY

महामहोपाध्याय राखालदास न्यायरत्नूतः

तत्त्वसारः

THE

* TATTVASARA *

OF

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA RĀKHĀLADĀSA
NYĀYARATNA.

Edited with Introduction etc

BY

HARIHARA SASTRI

Professor, Benares Hindu University, Benares.

Published under the authority of the Government
of the United Provinces by the Government
Press, Allahabad. Government Sanskrit
Library Benares.

1930

भूमिका

अथेषा प्रस्तूयते द्वितीयाबृत्तिस्तरसारस्य मुद्रितिथा प्रकाशयितुम् ।
एष खलु कलकाला-प्रेसिडेन्सीकलेजाध्यापकेन श्रीमता हरिहरन्द्रशिल्पि-
रत्नेन कलकालामहानगर्यां गिरिश-विद्याराज्यन्ने १८८७ तमे खृष्टवर्षे
बङ्गाक्षरैः प्रथमं मुद्रितः प्रकाशितम् । प्रथममुद्रितग्रन्थाबसाने तर्क-
रसिकानां बहोः कालात् प्रभृति तदसौलभ्यवैमनस्यमासीदिति सारतर-
सन्दर्भप्रचारप्रवणचेतसा श्रद्धास्पदमित्रवरेण काशिकराजकीयसंस्कृत-
पाठशालाध्यक्षेण यण्डितप्रकागडेन श्रीमता गोपीनाथकविराज एम० ८०
महोदयेन तत्सम्पाद्यमानायां ‘सरस्वतीभवनप्रन्थमालां’यां “तत्त्वसार”स्य
प्रकाशने प्रोत्साहितोऽहम् । अस्य च उपर्युक्तार्थं जयपुरराजकीयतात्कालिक-
शिक्षाविभागाध्यक्षेण (Director of Public Instruction, Jaipur State) श्रीहरिदास-शास्त्रि-एम० ८० महोदयेन “तत्त्वसारविचारो”
नाम कञ्चन प्रन्थः प्रणीतो मुद्राप्रितम् १८६१ तमे छृष्टाप्तैः । तत्र च प्रायः
सर्वत्र गालिवर्षणप्रमर्षणमेवानुष्ठितं कस्यापि महामहोपाध्यायस्य
प्रणोदनैप्रन्थकर्त्तिनामलोलुपेन तेनैव शास्त्रिवर्येण । यत्र तु विद्यारस्या-
वर्तत वार्तापि, तस्य सोत्तरः समुत्तेष्ठः छतो यथामति निवन्धेऽस्मिन्
टिप्पण्याकारेण ।

अस्य खलु “तत्त्वसार”स्य रचयिता दिग्नन्तविश्रान्तकीर्तिः साक्षात्कृ-
पादमूर्तिः परमपूज्यपादः श्रीमान् महामहोपाध्यायो राजालदासन्यायराजः ।

बङ्गेषु गङ्गातीरवर्त्तिनि ‘भट्टपली’ति प्रसिद्धे प्रामे १७५१ तमे शाक-
वर्त भाष्ट्रे मासि अनन्तचतुर्दश्यां पाञ्चास्यवैदिकअण्यां यजुर्वेदिवा-
शिष्टगोत्रे समुत्पज्जोऽसौ राजालदासः । तातस्तस्य सीतानाथविद्याभूषणो
धर्मशालाध्यापक आसीत्, माता च विमला देवी । आसन् खलु
राजालदासस्य ऋयो भ्रातरः कनिष्ठाः शाखैकनिष्ठाः । तेषामस्यतमः

[६]

प्रतिभावतारत्साराचरणतर्करत्तो ज्यायसो न्यायरत्नमहाशयादेव नव्य-
प्राचीनसमग्रन्यायशास्त्रमधीत्य लघ्वाऽनितरसाधारणव्युत्पत्तिविशेषः
काशिराजसभास्तारपदमलङ्घार्णो गीर्वाणवाणीलीलानिकेतनायमानः
काशिकविद्वन्मण्डलीषु प्रधानतया विराजते स्म ॥५४

व्याकरणं साहित्याऽलङ्घारांश्चासौ राखालदासो भट्टपल्लीनिवा-
सादेव जयरामन्यायभूषणादध्यैष । चतुर्दशवर्षोवर्षे अभिजातकुलल-
लामया सुप्रभादेव्या साक्षाद्गौर्येवाऽष्टमवर्षीयया संवृत्तस्तस्य परिणयः।

स खण्डु—

ऊनविंशवयसि रिथतस्तत

स्तर्कशास्त्रमधिगन्तुमिच्छया ।

आजगाम सुधियां सुधानिर्धि

सार्वभौमयदुरामनामकम् ॥

सद्य एव स च बुद्धिवैभवैः कल्पनासु कुशलैरनल्पकैः ।

शिक्षकस्य सहपाठिनां तथा मानसेषु सृजति स्म विस्मयम् ॥

असौ परमगुरोर्गुरोरवतारादिव हलधरतर्कच्छामणिमहाशयादधि-
ज्ञाम निगृह्ण रहस्यं तर्कशास्त्राणाम् । ‘कणावृत्तिवृत्तिः’कारत्वेन
प्रसिद्धात् जयनारायणतर्कपञ्चाननादपि ‘आत्मतस्थविवेकं’ ‘शब्दशक्ति-
प्रकाशिका’ इवासीदधीतवानेव यशोमात्रावशेषे यदुरामसार्वभौमे ।

‘न्यायरत्न’मुपनाम सार्थकं धारयन् स गुह्यिः समर्पितम् ।

नूनमारभत शास्त्रपाठिनां त्रिंशवर्षपरिपूरणात् तुरः ॥

॥ अस्यैव कनीवान् तनयो महामहोपाध्यायः श्रीमान् प्रमथनाथतर्कभूषण-
महाशयः साम्प्रतं काशीहिन्दूविश्विद्यालये प्राच्यविद्याविभागाज्ञानपदमहाकुल-
वर्षीयः ।

[८]

साक्षादुबोद्धावतारः परगुणोल्लसितो विभविभुतकीर्तिः श्रीमर्दी-
श्वरचन्द्रविद्यासागरो नवीनाध्यापकस्याऽस्य विद्यालयसुपरिपोषणार्थं
मुद्रादशकमितां मासिकां वृत्ति स्वत एव प्रदत्तवानासीत् । परन्तु
न्यायरत्नमहाशयः—

ततश्चतुर्लिंशबयःक्रमोदये स्वयं तदर्थग्रहणान्न्यवर्तत ।
बभूव विद्यार्जितवित्तसञ्चयैः समर्थता तस्य हि शिष्यपोषणे ॥
विचारे पाण्डित्यं परिषदि बुधानां प्रकटयन
धनं राजन्याद्यैः समुपहृतमत्यादरभरैः ।
मृहीत्वा सौहित्यं मनसि लभमानः स च विरं
स्वतन्त्रः स्वीचक्रे न खलु भृतकाऽध्यापकपदम् ॥

१८२७ तमे छृष्टवर्षे भारतेभवर्या भिक्षुओरियाया 'जुबिलो' महोद-
सवावसरे न्यायरत्नमहाशयप्रमुखा अष्टावेद भारतीया विद्वांसः
सर्वप्रथमं 'महामहोपाध्याय' इति गरोयसोपाधिना बमूर्द्धिभूषिताः ।

पञ्चाशद्वर्षाधिकमसौ भोजनादिप्रश्नधपुरसरं बहुन् विद्या-
र्धिनोऽध्यापयामास । तेषु स्वर्गतो महामहोपाध्यायो नैशायिककुल-
पतित्येन परिचितः शिवचन्द्रसार्वभौमः प्रधानतम इति सुविदितमेव
सर्वेषां शास्त्ररसिकानाम् । अस्यैव सार्वभौममहाशयस्य च्छात्रेषु
साम्यतं महामहोपाध्याय-श्रीमत्प्रमथनाथतर्कमूषण-शास्त्रकानन-पञ्चा-
नन-श्रीमत्पञ्चाननतर्करत्न-महामहोपाध्याय-श्रीमद्गुरुवरणतर्कदर्शन-
तीर्थ-महामहोपाध्यायश्रीमत्पार्वतीवरणतर्कतीर्थप्रमुखा पण्डितमण्डलो-
शिरोमण्डनानीव विराजन्ते ।

आत्रादि स्वजनेषु शास्त्ररसविनिमत्तेषु च प्रायशः
स्वर्गं प्रस्थितवस्तु वस्त्रखतया शोकेन स्विभान्तरः ।

आरामाणु शुपोष चेतसि सुधी रात्वालदासस्त्वसौ
वासाय स्मरसूदनस्य नगरे भीकृतिवासश्चियः ॥
इषुसोमवस्त्रुत्पाकर (१८१५) प्रभिताब्दे शकभूपतेरसौ ।
सफलामकरोचिरन्तनीमधिवाराणसि वासवासनाम् ॥

काश्यां यथा प्रतिप्रहमन्तरेण पण्डितप्रकाण्डस्यास्य जोविकानि-
र्वाहः स्यात्, तथा पूर्वमेव व्यवस्थापितं विद्यानुरागिणः ‘हाण्या’-
नरेशेन कृष्णप्रतापसाहित्याहादूरेणेति निरुद्वेगमन्त्रापि पाठनामात्र-
ब्रतोऽयं शाखालोकनैव समयमतिपातयति स्म ।

काश्यामपि विद्वद्भूयिष्टायां न्यायरत्नमहाशयस्य महतो प्रतिष्ठा
समवर्तत । वाराणसेयकोचिदकुलशिरोभूषणायितः सकलशास्त्रपाठङ्गमः
शिवकुमारशास्त्री न्यायरत्नमहाशयं चिरं गुरुमिव मन्यते स्म ।

कृष्णायेव युधिष्ठिरो नरपतिस्तद्वाराजसूयक्रतौ
भक्तिप्रेममहार्घ्यमर्घ्यमनयं शम्भुपतिष्ठोत्सवे ।
प्रायच्छद् विश्वावलीविलासितः काशीनरेशः स्वयं
तस्मै सादरमानमय्य शुकुटं मध्ये च विद्यावताम् ॥

अथ—

सप्तवस्त्रुशीतणु (१८२०) प्रभितशाकसम्बत्सरे
तदीयसहधर्मिणी स्वपुरभृपन्त्लीं गता ।
उत्तरेण सहस्राङ्क्रमादमरनिभ्नगायास्तटे
शुतादिपरिवेष्टिता सपदि दिव्यधामाऽगमत् ॥
गिरीशनगरीस्थितिग्रतविद्यातशङ्कायुतो
न तत्र गतवानसौ चिरकलात्रविच्छेदने ।

विषेदुमपि शक्यते हृदयमर्मभेदव्यथा
तथापि न मनस्विभिर्नियमतो मनाग् भ्रश्यते ॥

जायथा बहुभिः पुत्रकन्यादिभिर्भ विरहितोऽपि न्यायरक्षमहाशयः
स्थानुरुपेणकमात्रेण तनयेन सार्द्धं काश्यामध्यापनाभगवदाराधनादिना
कियता च सुखेनेव दिवसान् यापयति स्म । परन्तु दैवहतकस्य तदप्य-
सहायिषाऽभवत् । अहो, तेन तत्रमवतो न्यायरक्षमहाशयस्य शिरसि
सद एव भोषणः शोकाशनिर्निपातिः । १८२८ तमे शाकाद्वे सौर-
घीशाखस्य पञ्चमे दिवसे अमानुषमनीषासमुज्ज्वलो निषुणतमकविः
सुपण्डितः साक्षात् कुमार इव ‘हरकुमारशाखा’ति प्रसिद्धस्तदीय-
हतनयो वाराणस्यां सुरतरङ्गिणीतीरे द्वार्तिंशकुर्वर्षवयस्येव प्राणान-
मुञ्चत् । परन्तु—

सदा निदधदन्तरे सुतवियोगशोकन्तं
मनागपि महामना विकलतां स नैवाऽतनोत् ।

प्रवृद्धवड्वानलं सततमन्धिरन्तस्तले
बहमपि सुशीतलो वितनुते च नोद्रेलताम् ॥

यथाविधि च पाठनास्वभवदेव लिपः पुन
निबन्धरचनासु च प्रणिदधौ प्रसर्वं मनः ।

सुर्पर्वस्तु च पूर्वतोऽप्यधिकमेव चेतो ददा
वमानुषमनीषिणश्चरितमेवमत्यहुतम् ॥

‘कुमारहर’नामकं स शिवलिङ्गमस्थापयत्
समस्तधनसम्पदामपि चकार तत्राऽर्पणम् ।

यथा चिरमपि क्रिया भवति नित्यनैमित्तिकी
प्रदन्वयमकरोत्था स्थिरतरेण वित्तेन सः ॥

अमुना पण्डितप्रकाणडेन अधोलिखिता प्रनथाः प्रणीताः, तेषुङ्गे
विहाङ्किता मुद्रिताः, प्रकाशिताधि ।—

- (१) जीवतस्वनिरूपणम्
- (२) तस्वसारः *
- (३) रसरद्मम् *
- (४) कवितावली *
- (५) अद्वैतवादखण्डनम् *
- (६) मायावादनिरासः *
- (७) विधवोद्वाहखण्डनम् *
- (८) विविधविचारः *
- (९) अद्वैतवादखण्डनपरिशिष्टम् *
- (१०) दीघितिक्ष्यन्यूनतावादः *
- (११) जगदीशन्यूनतावादः
- (१२) गदाधरन्यूनतावादः *
- (१३) शक्तिवादरहस्यप्रकाशः *
- (१४) पञ्चलक्षणोक्तोऽपत्रम्
- (१५) व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावकोऽपत्रम्
- (१६) सिद्धान्तलक्षणोक्तोऽपत्रम्
- (१७) अब्द्वच्छेदक्तव्यनिरुक्तिक्रोऽपत्रम्
- (१८) शब्दशक्तिप्रकाशिकाक्रोऽपत्रम्
- (१९) आत्मतस्वविवेकटिप्पणी
- (२०) शानवैषिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिवन्धकतावाण्डनम्

चिरमेवयेव समयं नयन्नसौ

षडशीतिवर्षवयसि स्थितः क्रमात् ।

सहसा ज्वरेण परिपीडितो जहौ

चिरवाञ्छितञ्च निजपाठनाब्रतम् ॥

* * * * *

अथ गाङ्गतीरमनुगन्तुमिच्छया

स ब्रह्म नूनमतिवेलविद्वलः ।

इति तावदादिमणिकर्णिकातटं

नयति स्म शिष्यनिकरस्तमञ्जसा ॥

रसशैवनेत्रवसुचन्द्र (१८३६) पूरणे

शकहायने च निशि सोमवासरे ।

बत कार्त्तिकाऽसितचतुर्दशीतिथौ

स जगाम धाम परमं तनुं त्यजन् ॥

काशीहिन्दूविश्वविद्यालयः ।

८ मई, १९३० ।

}

श्रीहरिहरशास्त्री

* परमपूज्यपादानां गुरुवराणां सम्पूर्णजीवनवृत्तान्तो ‘न्यायरक्ष-
करितम्’ इत्याख्ये खण्डकाख्ये मया विशदं वर्णितः । तच्च
काख्यं ‘काशीसरस्वतीभवनतः’ प्रकाश्यमाने ‘सारस्वतालोक’
इत्यमिधाने राजकीये महानिबन्धेऽचिरमेव प्रकाश्यते । अत्य-

इलोकास्तत पव समुद्धृताः ।

३३५

विषयसूची

विषयालाम्

पृष्ठाङ्काः

जीवः सर्वमूर्त्संयोगी मनरत्वाणुतरं पदार्थान्तरम्	
इति प्राचीननीयायिकमतम्	२
मनःस्वेव चैतन्यादिगुणवस्त्रम्	२ - ४
प्रत्यक्षं प्रति महस्त्वाऽनाश्रयस्यर्थाद्विज्ञ-	
परिमाणत्वेनैव कारणत्वम्	४ - ५
गुणादिष्वपि संस्थापस्त्रम्	५ - ८
धीविशेषविषयत्वक्षपद्वित्वादिहीकारावश्यकत्वम्	९
मनसः पदनपरमाणुत्वाशङ्का	१०
शुटावेष द्रव्यस्य विभागः	१० - ११
गुणगुण्यभेदवादिमतनिष्कर्षः	१५ - १८
शास्त्रस्य वायुसमवैतत्वशङ्कासमाधाने	१८ - १९
असाध्योपाधे: पदार्थान्तरत्वं तद्वक्षणञ्च	२० - २१
प्राणभावाऽनुकूलमतविचारः	२२ - २४
परमेश्वरैऽप्यपेक्षाणुद्विस्वीकारावश्यकत्वम्	२५ - २८
विशेषवर्णनम्	२९
द्रव्यालां वाहविष्यम्	३१
प्रमाणस्य त्रैविष्यम्	३१ - ३०
उपमालात्म्य प्रमाणान्तरतात्पर्यन्तम्	३१ - ३३
व्याते दुर्बुलिकप्रत्यक्षशङ्का	३४ - ३६
तत्त्वमाधालम्	३६ - ३८

महामहोपाध्याय-श्रीराखालदासन्यायरत्वः।

तत्त्वसारः

मातर्मातितमसा 'वृतमाथविद्ये
वेतोऽतिकृत्सितविता'ऽवितमीशद्ये ।

नान्ये स्पृशन्तु धृणयन्तु मुराः शरण्ये
नोपेक्ष्ययन्न नटनं तव दक्षकन्ये^३ ॥१॥

'सीतानाथ पितः प्रबन्धनविधिव्याधातविघ्वसनं
मात्रा साधय सीतया विमलया' 'शीतांशुसोदर्यया' ।
नीलाम्भोरहनिन्दिलमणिभाःक्षोभाकरं शोभया
संगृहा स्वगुणेन विग्रहमनुग्राहस्य वित्ते वसन् ॥२॥
काव्यव्याकरणाविधिपारकरणे यः कर्णधारायते
तस्मात् श्रीजयरामपादकमलात् क्षोदाललभे कृते ।
लब्धोऽभूद् यदुरामपादगमणिर्यः सर्वविद्याखनिः
क्षोदोऽशिन्नत भास्करात् हलधरात् यस्तर्कचूडामणिः ॥३॥
भो भो विज्ञतमा ममाद्य विनयैरङ्गस्य विज्ञापनं
स्वेच्छाचारमवेक्ष्य कल्पनविधौ निन्दा विधेया न मे ।
यस्मात्सर्वनिबन्धकृद्गुरुतग्रन्थस्य संसेवया
शिक्षा तस्य जिगीषया सह फलं यत्नेन लब्धं यथा ॥४॥

(१) 'अतितमसा' प्रचुरतमोगुणेन, पक्षे प्रगाढाम्बकारेण ।

(२) 'अतिकृत्सितविता' अपकृष्टानेन, पक्षे आगडालादिगवदाहयोगस्थानरूप-
वितया । 'अवित्त' युक्तम् ।

(३) 'वृत्य' ब्रह्म-मात्रसपुत्रस्य कर्म्मे, अस्यन्न निषुद्धतरकर्म्मे ।

(४) 'सीतानाथ पितः' श्रीरामवन्द्र ऋगर्णितः, पक्षे सीतानाथमात्रा प्रसिद्ध
मदीयत्तमक ।

(५) 'विमलया' मालिन्यशूल्यवा, पक्षे विमलमात्रमा मदीयमात्रा ।

(६) 'शीतांशुसोदर्यया' शृःशीत्यकर्म्मवा, पक्षे अन्नसदृशांशुर्यस्थलमात्रा ।

यद्वाक्यं श्रुतिषु श्रुतं स्मृतिगतं यद् भारतान्तःस्थितं
 तत्तद्वाक्यविवरोधि किञ्चन वचो नोक्तं न चासङ्गतम् ।
 को दोषस्त्ववहेलनेन कियताऽनासेन सिद्धान्तिते
 भो भो भ्रातरतोऽत्र नास्तु भवतोऽनास्था व्यवस्थापिते ॥५॥
 विमुक्तचिन्तामणिदीधितिलादन्तस्तमो यस्य न यातमन्तम् ।
 ध्रुवं भवेदेव नवप्रबन्धप्रभावतस्तस्य न तेन बन्धः ॥६॥
 शैत्यमाधुर्यैधुर्यदोषश्चेदवधार्यते ।
 विनाऽवगाहपानाभ्यां तरङ्गिण्यास्तु तेन किम् ॥७॥
 सत्काव्येऽप्यतिकोमले सति महाकाठिन्यदोषाद्विने
 किं स्याद्युष्मदनादरः सहृदया यत्नैर्मया योजिते ।
 सर्वस्याऽहृदयङ्गमेऽपि हृदये लिपे नृपश्चन्दनै-
 र्हारं मारकतं शिलामयमपि प्रीत्या न किं धारयेत् ॥८॥
 सुबुधमुदभिलाषाऽद्वपल्लीस्थवासः
 स्थिरगिरिशपदाशः श्रीलराखालदासः ।
 रचयति नवयुक्तया न्नायरवः सयनं
 सदयहृदयस्म्यं तत्त्वसारात्मरब्रम् ॥ ६ ॥

अथारम्यते— जीवः सर्वमूर्ससंयोगी परममहान् एकदाऽवस्थितया-
 वज्जुरीरभेदेन भिन्नः स एव च स्वर्गमरकाद्विभोक्ता । ममस्त्वणुतरं पदा-
 र्थान्तरं शारीरभेदेन भिन्नं ज्ञानादेः करणञ्च न तु महत्त्वपरिमाणाश्रयश्चै-
 तन्याद्याश्रयश्च । एतदेवोक्तं प्राचीनैः—“अयौगपद्माज् ज्ञानानां तस्याणु-
 त्वमिहेष्यते ।” अपि च “मनोऽपि न तथा ज्ञानाद्यनभ्यक्षं तदा भवेदिति ॥”

इति प्राचीननैयायिकसम्बद्धावसम्मतजीवनिष्कर्षः ।

अथ नव्यनैयायिकमतम् ।

मनसमेव चैतन्यं तत्रैवेच्छादिका गृणाः ।
 अहम्यतीतिस्तत्रैव न तु जीवान्तरस्थितिः ॥१०॥

अयमाश्रयः—ज्ञानेच्छाद्वेषादृष्टिभावना मनसामेव गुणः । एतद्गुणगणधर्मितया मनसामेव साधनीयत्वात् । न पुनस्तद्धर्मितया जीवान्तरसिद्धिरपि गौरवान्मानभावाच । अत एव “भव हृदय सामिलाष्टं सम्भवति सन्देहनिर्णयो जातः । आशङ्क्से यदग्निं तदिदं स्पर्शक्षमं रत्नम् ॥” इति^३ भगवत्कालिदासकाव्यमपि साधु सङ्गच्छते । अन्यथाऽमिलायवस्थस्य आशङ्कारूपज्ञानवस्थस्य च मनसि बोधेन तदीयकाव्यवाक्यस्य वाधितार्थकत्वं प्रसज्जेत । अत एव भारतपुराणमहाकाव्यादिक्षिपि मनसामेव ज्ञानहर्षादिमत्वं बोधयन्ति बहुतरव्याक्यानीति दृश्यते । तेष्वेव तादृशगुणवत्वं श्रुतिरपि प्रमापयति । श्रुतिर्यथा—“कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धाधृतिर्हीनं धीरं धृतिर्भीरेतत् सर्वं मनस्यवेति ।”

न च मनसा वेत्तोत्यादिव्यवहारस्यापि सर्वसिद्धतया तद्वलात् मनसि ज्ञानकरणत्वस्यैव प्रतिपत्तेः कर्त्तृत्वकरणत्वयोस्तु परस्परविरोधेन तदाश्रयक र्तन्तरस्त्रोकारावश्यकत्वं स एव त्वतिरिक्तोजीवः प्रकारान्तरेण तदनिर्ज्ञाहादिति वाच्यम् ,—“आत्मानमात्मना वेत्सि सृजस्यात्मानमात्मने”त्यादिकालिदासाद्युक्तिर्दर्शनेन तयोर्विरोधे मानाभावात् । तदर्थनेन च प्रसिद्धनिवृन्धकार्जगदीशतक्तीलङ्कारैरपि “शब्दशक्तिभकाशिकायाः” तयोरेकत्र सत्त्वं स्वीकृतम् । अतो नापसिद्धान्तभीतिरपि । एषम् अहं शरीरी त्वच्च सुखोत्यादिप्रतीतिविषयो मन एव । जन्मान्तरीणशरीरपरिप्रियः स्वर्गनरकादिभोगकैवल्यादिकञ्च मनसामेव । न च “वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृहाति नरोऽपराणि । तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देहो”त्यादि श्रोभगवद्बन्नस्थक्षाप्रस्वय-श्रवणेन गृहीतशरीरपरित्यागानन्तरमेव शरीरान्तरपरिप्रियः प्रतिपाद्यते, स च जीवानां विश्वव्यापित्वं विना न हि सम्भवति स्वकर्मवशेनाऽतिदूरवर्त्ति-स्वर्गनरकस्थानदेशान्तरेषु त्वरितगतिशीलानामपि मनसां शरीरान्तर-

(३) अभिज्ञानशाकुन्तले प्रथमेऽङ्गुः ।

(५) वृहदात्मव्यक्तोपनिषद्, १।५।३

परिग्रहे कालविलभापस्तेरिति वाच्यम्, एकशरीरपरित्यागानन्तरमेव शरीरान्तरपरिग्रह इति नियमे मानाभावात् । अन्यथा “मृतञ्च सत्यञ्चे”-त्यादिश्रुत्या मन्त्रादिना च प्रलयस्य प्रलयोत्तरं शरीरपरिग्रहस्य च प्रतिपादनं विरुद्ध्येत । प्रलये जन्यद्रव्यमात्रस्याऽसत्त्वेन तदुत्तरकाले शरीरपरिग्रहे पूर्वशरीरानन्तर्यव्याघातस्य सर्वैरेव स्वीकृतत्वात् । परन्तु “न स्नानमाचरेद्दमुक्त्वा” “प्रातःसन्ध्यां ततः छत्वा सङ्कृत्य बुध आचरेद्” । इत्यादौ क्वत्वाप्रत्ययोऽप्युत्तरकालार्थको न त्ववहितोत्तोरार्थक इति । “वासांसि जीर्णानी”त्यादिववनेनापि मनसामेव जीवत्वं प्रतिपादितं न तु विश्वव्यापिनाम् । तथा सति शरीराणां तादृशजीवाच्छादकत्वविरहेण वसने तद्दृष्टान्तताऽनुपपत्तेः ।

अथ मनसामणुतरत्वेन तदाश्रितसुखादीनामप्रत्यक्षत्वापत्तिः षड्-विश्वप्रत्यक्ष एताश्रयमहत्वस्य हेतुत्वात् । अन्यथा परमाणुद्वयणुकतदाश्रितगुणादीनामपि प्रत्यक्षं वारयितुं न हि शक्येत । इति चेन्न,—

महत्वाऽनाश्रयस्पर्शवदन्यपरिमाणतः ।

प्रत्यक्षं जायते सर्वं महत्वादेव तन्म तु ॥ २ ॥

अथमाशयः—प्रत्यक्षसामान्यं प्रति महत्वानाश्रया ये स्पर्शवन्तोऽवच्छेदकतासम्बन्धेन तदभेदवत्परिमाणत्वेनैव हेतुत्वं स्वीक्रियते, न तु महत्वत्वेन । तथा च मनसामणुत्वेऽपि स्पर्शवत्वविरहेण उक्तपरिमाणरूपकारणसत्त्वात् तदोयसुखादिप्रत्यक्षं निराबाधमेव । परमाणुनां द्वयगुकानां च स्पर्शत्वेन महत्वानाश्रयत्वेन च उक्तकारणविरहात् तेषां तदाश्रितगुणानां च न प्रत्यक्षम् ।

व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छेदेनैको गच्छति न द्वावित्यादिवत् परमाणवादावपि स्पर्शसत्त्वेऽपि निरुक्तस्पर्शवदन्यत्वस्यापि सम्भवात् तादृशभेदत्वेन कारणत्वमपहाय गुहणापि तादृशभेदवत्परिमाणत्वेन कारणत्वमभिहितम् । न चावच्छेदतासम्बेदन तादृशभेदवत्परिमाणत्वेनैव

तादूशभेदवदेकत्वत्वजातिमस्त्वेनापि हेतुत्वस्य वक्तुं शक्यतया विनिगमनाविरहप्रसङ्गो दुर्बार इति वाच्यम्, यतो महत्त्वरूपनिखिलपरिमाणेषु अन्यथासिद्धिशून्यत्वं महत्त्वत्वेन प्रत्यक्षहेतुतावादिभिरपि स्वीकृतम्, अतस्तेषु तत् कल्पसमेव परन्त्वस्मन्मते मनःपरिमाणेष्वेव कतिपयेषु तत् कल्प्यम्। तादूशैकत्वत्वेन कारणताकल्पने तु सर्वेष्वेव तादूशैकत्वेषु तत्तदन्यथासिद्धिशून्यत्वं कल्पनीयम्, एवञ्चापेक्षाकृतकल्पसपदार्थघटितकारणत्वकल्पनसम्भवे कल्पनावाहुल्यमिया न तादूशैकत्वत्वेन कारणत्वकल्पनं सम्भवदुक्तिकम्। एकं द्रव्यमितिवत् एको गुण एका किया एका जातिरभावोऽयमेक इत्यादिप्रतीतेरपि स्वारसिकतया गुणादिष्वपि संख्यावत्वं निरावधमेव। एवञ्च द्रव्यमात्रावस्थायिरपि माणापेक्षया एकत्वानामसंख्यतेति तन्निवन्धनधर्मिगौरवेण तादूशैकत्वेषु प्रत्यक्षकारणता कल्पनाया असम्भवाच्च।

न च गुणमात्रस्यैव द्रव्यमात्रावस्थायित्वनियमात् गुणात्मकायाः संख्याया सम्भवो न हि गुणादौ तत्र तत्र एकत्वद्वित्वादिकन्तु तत्तद्रव्यकित्वधीविशेषविषयत्वरूपमेवाऽगत्याह्वीकार्यमिति वाच्यम्, तथा सत्येषोऽयं गुण पक्षिमिदं द्रव्यमित्यादिप्रतीत्योरेकत्वाद्यशो कियतोऽपि वेषम्यास्याऽननुभवेन संख्याया गुणात्मकत्वे प्रमाणस्यैव दुर्लभत्वापत्तेः। न च गुणान्तर्गतत्वेन भगवत्कणादाशुक्लिरेव तत् प्रमाणमास्तां महर्षिवचनस्याप्रमाणत्वे वेधावैधव्यवस्थितिविलयप्रसङ्ग इति वाच्यम्, विधिनिवेदवोधकालैकिकमहर्षिवाक्यानामेव बलवत्तोपगमात्, तादूशवाक्यानामेव योगाद्विसम्भादितत्वात्, न तु तदीयलौकिकवाक्यानामपि तथा सति कपिलंकणादादीनां परस्परं विरुद्धोक्तिर्न खलु सम्भवेत्।

अथ तुलयपरिमाणकर्त्तव्यादिद्वयापारब्धपदादिपरिमाणतस्ततत्रयाद्यारब्धपटादीनां विलक्षणपरिमाणोत्पादनार्थं तादूशविलक्षणपरिमाणं प्रति तन्त्वादिनिष्ठुत्रित्वादेः त्रसरेणुपरिमाणं प्रति द्वयणुकनिष्ठुत्रित्वस्य द्वयणुकपरिमाणं प्रति च परमाणुनिष्ठुद्वित्वस्य हेतुत्वमावश्यकम्। एवञ्चापेक्षा-

बुद्धिविषयत्वरूपद्वित्वादेस्तदे तुत्वेऽवच्छेदकगौरवम् । अतः सुखदुःखहे-
तुतया धर्माधर्मसिद्धिवत् स्मृतिहेतुतया संस्कारसिद्धिवश्च तादृशतादृ-
शहेतुतया द्वित्वश्रित्वादिनामकसंख्या रूपगुणान्तरसिद्धिरप्यावश्यकी । न
च द्वित्वादिकं गुणस्वरूपं क्रियारूपं वेत्यत्र विनिगमनाविरह इति वाच्यम्,
द्वित्वादिकं न क्रिया परन्तु गुण एव द्विषुत्वे सति जन्यनिरवयवत्वात्,
संयोगादिवदित्यनुमानेन, तस्य गुणत्वसिद्धेः । न चैतावता परिमाणकार-
णतया द्रव्यनिष्ठद्वित्वादेगुणत्वसिद्धावपि गुणादेत्वि द्रव्यस्यापि तत्तद्वय-
क्तिवरूपमेवैकत्वमास्तां क्रिमस्य गुणरूपदार्थान्तरतास्वीकारेणि
वाच्यम्, अयमेकोऽयमेक इत्याद्यपेक्षाबुद्धिनिष्ठाया द्वित्वादिकारणताया
अवच्छेदकघटकतया द्वित्वाद्यसमवायिकारणतया च लाघवेन तस्यापि
गुणत्वसिद्धेः । न चैकत्वे कथं न क्रियात्वमिति वाच्यम्, अचञ्चले गग-
नादौ निष्क्रियत्वच्यवहारस्य सर्वसम्मततया तत्र क्रियात्वाभावसिद्धेनिष्प-
त्यूहत्वात् । न च गगनादौ अन्त्यावयविषु च परिमाणजनकतया द्वित्वा-
दिवरूपगुणस्यैवासिद्धत्वात्तदसमवायिकारणतया कथं तत्रैकत्वसिद्धिः ।
घटोऽयमेकः घटौ द्वावित्यादिप्रतीतिस्तु गुणोऽयमेकः गुणो
द्वावित्यादिप्रतीतिवदुपपादयितुं शक्यते इति वाच्यम्, अपेक्षाबुद्धो-
नामनुगतरूपेण कारणतया तादृशकारणबलेन घटगगनादावपि द्वित्वा-
द्युत्परोरावश्यकत्वात् । अनुगमप्रकारस्तु एकत्वप्रकारताविशिष्ट-
ज्ञानत्वमेव द्वित्वोत्पादकापेक्षाबुद्धोनामनुगमकम् । ज्ञाने प्रकारतावै-
शिष्टयं स्वनिरूपकत्वं स्वनिरूपितविशेष्यतावच्छेदकीभूतोभयावृत्तिधर्मे-
तरोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नविशेष्यतनिरूपितैकत्वप्रकारतानिरूपकत्वञ्च ,
यस्य स्वविशिष्टैकत्वप्रकारताशून्यत्वमेतत् त्रितयसम्बन्धेन बोध्यम् । त्रित्वा-
द्युत्पादकाले नियमतो द्वित्वाद्युत्पादवारणाय उक्तत्रितयसम्बन्धघटक-
चरमदलम् । उक्तशून्यत्वप्रतियोगिप्रकारतायां स्ववैशिष्ट्यं स्वनिरूपक-
ज्ञानोयस्वनिरूपितविशेष्यतावच्छेदकेतरोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नविशेष्य-
तानिरूपितैकत्वप्रकारतावैशिष्ट्यं स्वनिरूपितविशेष्यतावच्छेदक-

भिन्नद्वया बृहिंधर्मावच्छिद्धनविशेष्यतानि रूपितत्वं चैतदुभयसम्बन्धेन वो-
ध्यम् । एतदुभयसम्बन्धघटकप्रकारतावैशिष्ट्यं च स्वनिरूपितविशेष्य-
तावच्छेदकेतरधर्मावच्छिद्धनविशेष्यतानि रूपितत्वसम्बन्धेन । त्रित्वा-
द्वुत्पादकाले नियमतो द्वित्वाद्वुत्पादस्वीकारे तु उक्तश्रितयसम्बन्ध-
घटकतृतीयदलं न देयम् । त्रित्वाद्वुत्पादिकानामयमेकोऽयमेकोऽयमेक
इत्याधपेक्षाबुद्धीनामनुगमोऽप्यनयैव दिशा करणीयः ।

न चोक्तपरमपरायाः संसर्गत्वं न शास्त्रकारसमतमिति वाच्यम्, अपेक्षा-
बुद्धिविषयत्वतात् पर्यकं द्वयोर्द्विवचनं द्वृषु द्वुद्वचनमित्युक्तवतां भग-
वत् पाणिन्यादीनां तादृशपरमपरायाः संसर्गत्वे सुव्यक्तसम्मते द्वृष्ट्वात् । तस्या
असंसर्गत्वे सकलद्विवचनव्युद्वचनानां दुर्भिक्षता प्रसरयेत् । तत्र-
स्थितस्य द्वयोर्व्युद्विषयत्वस्य गुणरूपसंख्यापरत्वाभावोऽप्रे दर्शयिष्यते ।
तादृशविषयत्वमेव द्विवचनव्युद्वचनयोर्थं इति द्वयुत्पत्तिवादे महामहो-
पाध्यायगदाधरभद्राचार्यैरपि प्रदर्शितम् । एतेन—

संख्यात्वव्याप्यसामान्ये वृत्तिमान् प्रत्ययस्तु यः ।

सा विभक्तिर्द्विधा प्रोक्ता सुप्रतिष्ठौ चेति भेदतः ॥

इति शब्दशक्तिप्रकाशिकायां जगदीशप्रदर्शितविभक्तिलक्षणं प्रत्युक्तम्
विभक्तिप्रतिपादापेक्षाबुद्धिविषयत्वे संख्यात्वव्याप्यजातेरसत्वात् । एवम्
अपेक्षाबुद्धिविषयत्वरूपद्वित्वादीनामपि संख्यापदेनाभिलापः सकल-
सम्पदायसम्मत एव पाणिन्यादीनां तदर्थपरतत् प्रदर्शितव्युत्पत्तरस्त्राणां
द्वृष्ट्वात् । तत्र च संख्यात्वं न जातिस्तदाध्ययस्य द्रव्यगुणकर्मानात्म-
कत्वात् परन्तु गुणात्मकसंख्याजनकाऽपेक्षाबुद्धिविषयतात्वमवण्डोपाधि-
करणं वाऽनुगतं तत् । न च गगनादीनां गुणरूपैकत्वविरहेण तादृशैकत्व-
घटितापेक्षाबुद्धे रनुगताया अपि गगनाद्यन्तर्भावेणासम्भवात् तत्रैकत्व-
करणाऽसमवायिकारणविरहात् कथं द्वित्वाद्वुत्पत्तिः सम्भवेदिति वाच्यम्,
तन्त्वादौ त्रित्वाद्वुत्पादकताया सिद्धानामेकत्वगुणानामुत्पादार्थं प्रकर्त्व-

प्रति द्रव्यत्वेन लघुरूपेण हेतुत्वस्य, एकत्वधारावारणार्थं एकत्वं प्रत्येकत्वस्य प्रतिबन्धकतायाश्च कल्पनाऽऽवश्यकतया एकत्वधाराया अनुत्पादनिर्वाहाय गगनादौ नित्यैकत्वस्वीकाराऽऽवश्यकत्वात् । एव अश्च गगनादौ स्वसामग्रीबलेन सम्पादितद्वित्वादिगुणानां वारणं गीर्वाणं गुरुणापि न हि शक्यते । इति प्राचीनन्यायविदां पन्थाः ।

वस्तुतस्तु द्वित्वाद्यंशेऽपि साक्षात्कारतानिर्वाहायाऽपेक्षाषुद्विविषयतातः पृथगेव द्वित्वादिगुणः स्वीकर्त्तव्यः, घटादिविषयत्वाद्यंशे साक्षात्कारस्य सर्ववैरेवाऽनभ्युपगमात् । अन्यथा तत्र कदा पुमन्तरीयज्ञानादिविषयत्वं कदा वा नेत्यादिकं चक्षुरादिनाऽवधार्येत्, अव्याप्यवृत्तिकपिसंयोगतदभावादिवत् । न च तत् लौकिकविषयत्वमेवास्तां तावतापि का क्षतिरिति वाच्यम्, यत्किञ्चिद्विवरान्तर्गतविषयधरादौ प्रमाणान्तरेण द्वित्वादेर्वाधभ्रमोक्तरं द्वृशा जन्यमानस्य द्वित्वादिप्रत्यक्षस्य तदशेण साक्षात्काराऽनात्मकत्वे जननुमक्षमत्वात् साक्षात्कारान्यविशिष्टुद्वौ वायनिक्षयस्य प्रतिबन्धकत्वात् । एव अश्च घटादाविव गुणादावपि तदंशे साक्षात्काराविशेषेण गुणादावपि गुणात्मकं द्वित्वादिकं निरावधमेव । एकत्वरूपा संख्यापि द्वित्वाद्यसमवायिकारणतया तत्रावश्यकी । अतीन्द्रियमन्त्रेकत्वद्वित्वादिकं दर्शितानुगतकारणबलेन जन्यते । एतेन द्वयणुकादीनामनङ्गीकारपक्षे कस्मिन्नपि द्वित्वे परिमाणहेतुत्वं नास्त्येव इति किमनुरोधेन द्वित्वस्य गुणत्वसिद्धिर्भवेदित्यपि समाहितम्, साक्षात्कारविषयतयैव घटादौ गुणात्मकद्वित्वस्तिष्ठेः । न च संख्या गुणरूपा क्रियारूपा वैत्यनविनिगमनाविरह इति वाच्यम्, तस्याः क्रियात्वे संयोगादिकं प्रति क्रियात्वेन हेतुतायाः सर्वसम्मततया संख्याश्रयसंयोगादेरपि संयोगस्वीकारप्रसक्त्या तन्निवन्धना प्रामाणिकानवस्थाप्रसङ्गात् । न च क्रियात्वेन संयोगादिकं प्रति हेतुत्वं नाङ्गीकार्यमपि तु तद्वयाप्यस्पन्दत्वेनैव एव अश्च गुणादौ संख्यारूपक्रियासत्त्वेऽपि गुणादिकं स्पन्दते इति व्यवहाराभावेन गुणादौ स्पन्दाभावान्त तत्र संयोगविभापत्तिस्तदीयध्वंसप्रागभावाद्याप-

तिश्च इति वाच्यम्, क्रियात्वस्य तदुव्याप्यस्पन्दत्वस्य च हीचिध्यकल्प-
नापेक्षया तदैक्यमङ्गीहृत्य संख्याया गुणात्मकत्वस्यैवौचित्यात् ।

न च निखिलपदार्थेष्वेव गुणरूपद्वित्वादिस्वीकारे धीविशेषविषयत्व-
रूपपदार्थेष्वपि द्वित्वादिशब्दः कथं प्रयुक्तः प्राचीनैरिति वाच्यम्, “ब्रह्मणो
वर्षशतमायुः ।” “अष्टवर्षा भवेद् गौरी नववर्षा तु रोहिणी । दशमे
कन्यका प्रोक्ता तदूर्ध्वज्ञ रजस्वला” “त्रिशद्वर्षो वहेद्वार्या” हृष्टां
द्वादशवार्षिकीम् । “गृहीत्वा पञ्चवर्षीयं पुत्रेष्टि प्रथमं चरेत् ।”
“संवत्सरं द्विमासोनं पुनस्तीर्थं ब्रजेद्यदि । मुण्डनश्चोपवासश्च यत्नतः
परिवर्जयेत् । इति बहुशः श्रुतिस्मृत्यादिदर्शनेन धीविशेषविषयत्वेऽपि
द्वित्वादिपदद्वृत्तिस्वीकारावश्यकत्वात् संख्यारूपगुणतात्पर्यणैव तत्त्व-
योग उपपादनीय इति तु नाशङ्क्यं तत्त्वावत्कालेषु द्वित्वादिगुणाना-
मुत्पत्तुमक्षमत्वात् अनेकसमवेतगुणोत्पादे स्वयावदाश्रयाणामेवाऽव्यव-
हितपूर्वसत्त्वाऽपेक्षणात् । युगपदनवस्थायिकालादिवाचकपदोत्तरद्विष-
चनवहुवचनप्रयोगस्य साधुत्वार्थं द्विवचनवहुवचनविभक्तीनामपि धीविशेष-
विषयत्वपरत्वमेव पाणिन्यादभिमतम् । इति मादृशां रमणीयः पन्थाः ।

व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छेदेन भेदानभ्युपगमे तु प्रत्यक्षं प्रति महस्व-
शून्यस्पर्शवद्भेदत्वेनैव स्वरूपसम्बन्धेन हेतुत्वं न तु प्रोक्तपरिमाणत्वेनेति ।

अथ भवदुक्तकारणतायामवच्छेदकगौरवात् विशेषविशेषणभावे
विनिगमनाविरहेण कारणतावाहुल्याच्च मानसप्रत्यक्षे क्रियाभेदस्य
कारणताकल्पनापत्तेश्च महत्त्वत्वेन एकमेव हेतुत्वं कल्पयितुमुचितम् ।
अतः सुतरामेवाऽतिरिक्तजीवाः सेत्यन्ति । इति चेन्न,—

स्वाऽनाश्रये सुखादीनां वारणाय भवन्मते ।

कार्यकारणभावाच तत्रैवातीव लाघवम् ॥ १२ ॥

अथमाशयः—तत्तदुव्यक्तिसमवेतानां जन्यानामन्येषूत्पादवारणार्थ-
स्त्रसमवेतत्वावच्छिन्नं प्रति तत्तदुव्यक्तित्वेन सर्वस्यैव समवेतानामधि-

करणस्य हेतुतायाः सर्वमत एव स्वीकरणमस्ति । एवच्च अतिरिक्तजीव-
कल्पनेऽनन्तजीवमन्तर्भाव्यापि जीवसमसंब्यक्तताद्ब्यक्तिवेन कारणता-
कल्पनमावश्यकम् । अन्यथा एकजीवसमवेतानां जीवान्तरेषु जननमा-
पद्येत । न च मनसां सुखादिमत्त्वस्वीकर्त्तुमतेऽप्येकमनःसमवेत-
सुखादीनां मनोरूपजीवान्तरेषूपादवारणार्थं जीवान्तरवादिसमान एव
कार्यकारणभाव इत्येतन्मते च लाघवम् । प्रत्युत प्रागुक्तीत्या
परिमाणस्य प्रत्यक्षकारणतायां क्रियाभेदस्य मानसकारणतायाच्च
गौरवमेव पर्यवसितमिति वाच्यम्, मनःपदार्थानां सर्वसम्मततया
क्षदीयकल्पसुखगुणकर्मणां स्वानधिकरणेषूपादवारणार्थमुभवादिसम्मत-
कारणतयैव तदुगतसुखादीनामपि एकैकसमवेतत्वनिर्वाहेणाऽनन्तकार्य-
कारणभावकल्पनकृतगौरवाऽनवकाशात् ।

एवच्च प्रोक्तगुरुरुपेणापि परिमाणस्य प्रत्यक्षकारणतायाः क्रियाभे-
दस्य मानसकारणतायाभ्य कल्पनेऽप्यनन्तातिरिक्तजीवान्तर्भावेणोक्तकार-
णतातोऽतीव लाघवम् ।

अथ मनो न पदार्थान्तरमपि तु पवनपरमाणुरेव तत्, इति भवदुक्त-
प्रकारेण परिमाणस्य प्रत्यक्षकारणताकल्पनेऽपि मनसो महत्त्वशून्यत्वेन
स्पर्शवस्त्वेन च प्रोक्तपरिमाणरूपकारणविरहान्तदुगतसुखाद्यप्रत्यक्षापत्तिः ।
इति चेन्न,—

त्रुटौ द्रव्यस्य विश्रामात् द्वयणुकादेरलीकता ।

प्रत्यक्षे षड्विधे तस्मात् परिमाणं न कारणम् ॥ १३ ॥

अथमाशयः,—त्रुटिपर्यन्तानामेव मनोभिन्नाऽविभुद्व्यत्वस्वीकारात्
द्वयणुकानां तदवयवपरमाणूनांश्चालीकतैव । अतः प्रत्यक्षे परिमाणस्य
कारणतयै नास्ति । परमाणवादिसत्त्व एव तत्प्रत्यक्षवारणस्यैव महत्त्वत्वेन
कारणताकल्पनप्रयोजनत्वात् । न च प्रत्यक्षविषयद्रव्यं सावयवं विभु-
त्वाऽन्यमहत्ववस्त्वात् घटपटादिवदित्यनुमानेन पक्षीभूतशुटीनामवयवाः
साधनीयाः, त एव चातीन्द्रिया द्वयणुकसंशकाः । ततः प्रत्यक्षविषयस्या-

वयवाः सावयवाः महदवयवत्वात् कपालतन्त्वादिवत् इत्यनुमानेन द्वयणुकानामप्यवयवाः साध्येरन् । त एव परमाणुनामकाः । एव ज्ञा-
नुमानसिद्धपरमाणवादीनां प्रत्यक्षवारणार्थं महत्त्वत्वेन कारणताकल्पना-
वश्यकतया मनसां सुखादिमत्त्वे तेषां परमाणुरूपत्वेन तदीयसुखादी-
नामप्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यम्, प्रत्यक्षविषयद्रव्यं महत्त्वशून्यासमवेतं
जात्यन्यत्वे सति वाहाप्रत्यक्षविषयत्वात् घटपटादितदीयगुणपद्मनस्पर्श-
शब्दादिवदित्याद्यनुमानसाप्राप्येन श्रुटीनां महत्त्वशून्यासमवेतत्त्वसिद्धा-
र्थत एव द्वयणुकपरमाणवसिद्धेः । न चैवमपीद्वशानुमानेन पद्मनीय-
द्वयणुकादीनामलीकता नायाति पद्मनानां प्रत्यक्षाविषयत्वात् । एव ज्ञ
तदीयद्वयणुकादिस्पर्शस्य स्पार्शनवारणार्थं प्रत्यक्षे महत्त्वस्य हेतुत्वमध-
श्यमभ्युपेतव्यमिति वाच्यम्, एतावता वरं स्पार्शन एव महत्त्वस्य
कारणताया वक्तव्यत्वात् । वायोरपि स्पार्शनस्वीकारेणोक्तानुमानकव-
लितत्वाच्च । वायोरप्रत्यक्षमते द्रव्यं महत्त्वशून्यासमवेतं परिमाण-
वत्त्वात् श्रुत्यादिकं महत्त्वशून्यासमवेतं महत्त्ववत्त्वाद्वेत्यनुमानेन सर्व-
सामझस्यात् । न च द्वयणुकादिसिद्धयनुगुणानुमानयोरपि प्राग्दर्शि-
तत्वेन तदुबलेनापि न कथं तेषां सिद्धिर्भवेदिति वाच्यम्, सत्प्रतिपक्ष-
सम्बलने द्वयोरेवासिद्धया द्वयणुकाद्यसिद्धावेव पर्यवसानात् भवदभि-
प्रेतानुमानप्रणाल्या परमाणुनामप्यवयवस्य साध्यितुं शक्यतया उक्ता-
नुमानविषयहेतोरप्योजकत्वशङ्काकवलितत्वाच्च । अथाऽनवस्थाभयेन
परमाणुनामवयवाः सेद्युं नार्हन्ति अन्यथा मेरुर्सर्पयोः साम्यं प्रसन्न्येत ।
इति चेत्, परमाणुनां सावयवत्वसिद्धावेव भवतामनवस्थाप्रसङ्गं भयं
श्रुटीनां पुनर्प्राप्तिकावयवादिसिद्धौ न तथा प्रसङ्गः । अस्य तु
रहस्यं भवन्त एवानुभवितुं प्रभवः सन्तु । वस्तुतस्तु अस्मत्प्रदर्शितोक्ता-
नुमानेन प्रोक्तासमवेतत्त्वसिद्धौ द्वयणुकाद्यनन्तपदार्थान्तराऽकल्पनहृतं
लाघवम् । युष्मत्प्रदर्शितानुमानेन तु अनन्ततत्कल्पनप्रयुक्तं महागौरव-
मित्यादिप्रतिसन्धानरूपतर्कस्यास्मदभिमतसिद्धयनुगुणत्वात् ।

एवज्ञा प्रत्यक्षे परिमाणस्य कारणत्वं नास्तीति किं महत्त्वानुसन्धानेन । मानसे क्रियाभेदत्वरूपगुरुधर्मर्मेण कारणत्वावश्यकत्वेऽपि परस्परानधिकरणेषु समवेतकार्योत्पादवारणार्थं भवन्मतेऽनन्तकार्यकारणभावकल्पनकृतं गौरवं सुदृढमेव । तर्किंकेषु सुप्रसिद्धनिबन्धनकृद्धीरघुताथशिरोमणिभिः स्वकृते पदार्थरवरादनग्रन्थे द्वयणुकानां परमाणुनांश्चाप्रामाणिकत्वमुक्तम् । अतस्तदन्नीकारे नापसिद्धान्तभीतिरपि ।

अथ द्वयणुकादिरूपाऽणुतरद्वयमप्रामाणिकं भवेच्चेदु भवतु तत्स्वीकारपक्षे एवास्माभिरपि प्रत्यक्षे महत्त्वस्य कारणत्वं व्यवस्थापितम् ।

(१) अत्र यत् “तत्त्वसारविचार” ग्रन्थे “……त्रुटित्यणुकत्रसरेणुशब्दानां पर्यायता सर्वसम्मता । शब्दे पर्यायत्वं च एकार्थवाचकत्वे सति विभिन्नानुपूर्वीकत्वम् । तथा च त्रयः अणुवो विद्यन्ते यस्मिन् स अणुक इति व्युत्पत्त्या त्रयणुकस्य सावयत्वमव्याहतमेव । अत्राणुपदं द्वयणुकपरम् । एवं द्वौ अणु विद्येते यस्मिन् स द्वयणुक इति व्युत्पत्त्या लक्ष्य द्वयणुकस्यापि सावयत्वम् । अत्राणुपदं परमाणुपरमतः परमाणुवेव विभामो न त्रुटाविति ।” इत्युक्तम्, तत्तुच्छम्, यतस्त्रयणुकपदस्य परिभावया त्रुटिरूपताहयनिरवयवदव्यवोधकत्वसम्भवेन नानुपपत्तिगन्धोऽपि । एवम् “पृथित्यादिनिरूपणावसरे सा द्विविधा नियाऽनिया च । परमाणुलक्षणा निया हृत्यादिभाष्योक्ते श्च परमाणुसिद्धिरप्रत्यूहा । तथा च त्रुटावेव विभाम इति वृद्धन् न केवलं नव्यः किन्तु दोधितिकारोऽपि परास्तः ।” तत्रत्य हृत्यपि प्रलापः प्रलाप एव । यतो दर्शनस्य युक्तिगात्रात्त्वात् न हि कस्यचिदु ग्रन्थकत्तुर्विलङ्घेकिर्वन्स्तुसाधिका भवितुमर्हति । भाष्याद्यक्त्वेनैव परमाणुसिद्धौ तत्साधकानुमानप्रदर्शनप्रयासो वैफल्यमापयेत । तथा च महर्षीणामपि कपिलकणादादीनां मतखण्डने परमास्तिकाः एष्वानाचार्यादयो भियमणीयसीमपि नासादितवन्तः । अत एव “अहरहः सन्ध्यामुपासीते”त्याजाशास्त्रोपदेशकाले नोपलभ्यते युक्तिमयसूक्तिज्ञेशोऽपि । हृत्य च गोतमादीनां विधिनिषेधवोधकालौकिकवाक्याऽस्त्वीकरणं एव दोषः, न तु तदुक्त युर्वक्षणाज्ञीकारे । तदुक्तं विष्णुपुराणे—

“न ह्यासवदा नभसो निपतन्ति महाउराः ।

युक्तिमहूचनं ग्राह्यं मयाऽन्यैश्च भवद्विषैः ॥”—

(तृतीयांशः, १८ अ०, ३६ श्लोः)

तदनङ्गीकारे तु जीवस्यातिरिक्तत्वपक्षेऽपि महत्त्वस्य कारणत्वं परित्यज्यमेव । तथा च मनसां जीवत्वे तदीयकर्मपरत्वापरत्ववेगात्मगुणानां मानसवारणार्थं मानसं प्रति क्रियाभेदपरत्वभेदापरत्वभेदवेगभेदानां कारणत्वकल्पने तासां बाहुल्यमवच्छिदकगैरवश्च । अतस्तदगुणशून्याचश्चलजीव एव कल्पयितुमुचितः । एवं स्वसमवेतत्वावच्छिन्नं प्रति प्रत्येकजीवानां कारणत्वकल्पनकृतोदीच्यगैरवप्रतिसन्धानमपि नातिरिक्तजीवकल्पनां प्रतिबन्धुं प्रभवेत् । यतस्तादृशजीवसिद्धिमूलकमेवोक्तगैरवं प्रतिसन्धीयते सिद्धस्त्वपलपितुं न हि शक्यते । अत एवामन्तसंयोगतदुध्वंसप्रागभावकल्पननिवन्धनोदीच्यगैरवव्वानसम्भवेऽपि एकधर्मिणि गगनसंयोगादर्नानात्वं प्रथमतः कार्यकारणभावकल्पनलाघवबलेन साधितं सकलसाम्राद्यायिकैः । इति चेन्न,

अनध्यक्षाददृष्टादर्यतो जीवगमानसे ।

अवच्छिन्नतया देहेतुता सर्वसम्पत्ता ॥ १४ ॥

अथमाशयः । भावनात्यसंस्कारधर्माधर्मरूपाऽदृष्टात्मगतपरिमाणैकत्वादिमानसवारणार्थमुक्तप्रत्येकधर्मावच्छिन्नभेदहेतुत्वकल्पनापेक्षया जीवसमवेतेषु संवेदनविषयाणामिच्छाद्वेषसुखदुःखकृतिमतीनामेव देहरूपद्रव्यावच्छिन्नत्वस्य सर्वानुभवसिद्धतया जीवसमवेतानां द्रव्यसमवेतानां वा मानसं प्रति देहत्वेन द्रव्यत्वेन वा धर्मेण अवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन एकमेव हेतुत्वं भवताऽप्यङ्गीकृतम् । अस्मन्मतेऽपि तेनैव कारणबलेन सुखादीनामेव प्रत्यक्षं न तु मनसः कर्मादीनामपि तदीयेषु तेषु शरीरानवच्छिन्नत्वस्य सर्वसम्भवतत्वात् । एवश्चाऽनन्तातिरिक्तजीवानामकल्पनकृतं लाघवं सुदृढमेव । न चात्मत्वजातिमानसे व्यभिचारापत्तिभयेन प्रोक्तकार्यकारणभावो न केनाऽप्यनुमत इति वाच्यम्, आत्मत्वसाक्षात्कारस्यैवाऽनभ्युपगमात् यस्मिन् साक्षात्कारे व्यभिचारमाशङ्क्से । अन्यथा साक्षात्कृतवस्तुनः सुखादैरिव विवादाऽनर्हतया तादृशजातौ विवादास्पदत्वमङ्गः प्रसर्येत । ज्ञानवत्वादिनाऽस्त्वात्मव्यवहार-

मुपपाद गदाधरभट्टाचार्येण। त्रिपितिग्रन्थे आत्मत्वजातेरनङ्गीकारात् ।
एवम् आत्मत्वजातिस्त्रीकारेऽप्यात्मनि सत्ताद्रव्यत्वजातिसत्त्वेऽपि च
तदंशे साक्षात्कारो न केनाऽप्यनुमतः सत्ताद्रव्यत्वजातिप्रत्यक्षे तन्न्यून-
वृत्तिजातिसाक्षात्कारस्य हेतुत्वात् । अत एव घृतजतुप्रभृतिषु द्रव्यत्व-
न्यूनवृत्तिजातेः साक्षात्कारविरहेण द्रव्यत्वं न प्रत्यक्षसिद्धा जातिरिति
प्राचीनैरुक्तम्, अपि तु तास्वलौकिकी विषयतैव ।

अत एव ‘धर्माधर्माश्रयोऽश्यक्षो विशेषगुणयोगतः’ । इति । ‘मनो-
प्राहं सुखं दुःखमिच्छा द्वेषो मतिः दृष्टिः’ । इति च प्राचीनैरुक्तम् । सुख-
त्वादिवद्दृष्ट्वादिसाक्षात्कारापत्तिस्तु योग्यवृत्तित्वाभावाद्वारणीया ।
एवमतिरिक्तजीवकलपनपक्षे सुशुप्त्यादिदशायां ज्ञानवारणाय तत्तत्पुरुषी-
यसुखाद्यन्यविषयकज्ञानसामान्यं प्रति ज्ञानसामान्यं प्रति वा तत्तत्पुरुषीय-
त्वङ्ग्नोयोगत्वेन गुरुरुपेण हेतुत्वे गौरवम् । अस्मन्मते तदनन्तर्भाव्य सम-
वायेन ज्ञानसामान्यं प्रति त्वक्संयोगत्वरूपलघुरुपेणैव हेतुत्वं कलपनी-
यमिति मनोजीवत्वपक्ष एव साधोयान् । एवज्ञ प्रागभावस्त्रीकृन्मते
श्रावणसम्पादकतया ॥५॥ काशस्य परममहत्वरूपपरिमाणमपि न स्वीक्रियते ।
सुतरां दिक्कालपरमेश्वराणाम् । न च गगनं परममहादिति व्यवहारेण तत्र
तद् सिध्येदिति वाच्यम्, तादृशव्यवहारस्याप्रामाणिकत्वात् । अन्यथा
तादृशव्यवहारबलात् गगनसिद्धेरपि सहजत एव सम्बवेन कुर्तर्ककण्टका-
वृतानुमानात् शब्दसमवायितया प्राचां तत्सिद्धिभ्रयासो वैफल्यमात्र-
द्येत । न च तस्याऽतथात्वेऽपि ईश्वरः परममहानित्यादिव्यवहारस्य सकृ-
लास्तिकसम्प्रदायसम्मततया परमेश्वरे परममहत्वं दुरपहचमेवेति वाच्यम्,
परोपकारिमनुजेषु महत्वव्यवहारवत्, परमकारणिके परमेश्वरे परमम-
हत्वव्यवहारस्यार्थान्तरविषयकत्वेनोपपत्तेः । भगवानपरिमेय इत्यादि-
क्षपत्य तद्विरोधिव्यवहारस्य जागरूकत्वात् । अथ प्रत्यक्षविषयाऽणुत्वा-
दिक्षपत्यसिद्धं स्यादिति चेन्न, अणुत्वपरिमाणत्वेन परिमाणत्वेन वा
निष्याहेतुत्वावस्थकरया सक्रियमाश्रहयैव परिमाणसिद्धेरावस्थकत्वात् ।

यत्तु गुणगुणिनोरभेदात् गुणानां द्रव्यस्वरूपतया किं परिमाणस्य
द्रव्यविशेषे सर्वासत्त्वविवेचनया । अत एव गन्धवायुस्पर्शादिवत्
घटपटादिगतं गुणक्रियादिकमेवेन्द्रियैर्गृहते न तु घटपटाद्यात्मकं द्रव्य-
मपि । द्रव्यश्रहस्तु वायुवायवानीतसुरभिभागगगनप्रहणवत् अनुमानादि-
नैव सम्भवति । अन्यथा वायवादेरपीन्द्रियग्राहतास्वीकारापत्तेरिति
प्रस्थुतं गुणानां द्रव्यस्वरूपतया गुणप्रत्यक्षे जायमाने द्रव्यप्रत्यक्षस्यार्थ-
वशसम्पन्नत्वात् । न च तयोरभेदे गन्धानां चाक्षुषादिकं रूपादेः स्पार्शनं
स्पर्शादेश्चाक्षुषमापद्येति वाच्यम्, न्यायमते स्वरूपसम्बन्धात्मकप्रतियो-
गिताविषयताऽप्येत्वाधिकरणत्वादेः स्वाश्रयादिस्वरूपतया तेषां चाक्षु-
षादिवत् उक्तगुणानामपि चाक्षुषादेरिष्टत्वात् परन्तु प्रतियोगितात्वरू-
पाऽखण्डोपाधिवत् गन्धत्वादेश्चाक्षुषादिविरहेण गन्धत्वादिप्रकारेण
गन्धादिवाक्षुषादिकं न जनितुमीष्टे । अत एव “यः सर्वज्ञः
सर्वविदितिश्चुते: “नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति” श्रुतेभ्य द्वयोरेष
सुष्ठूपत्तिः । नित्यज्ञानरूपगुणस्य विश्वव्यापिद्रव्यात्मकपरमात्मन-
श्चभेदात् । यदि च गुणमात्रस्यैव स्वाश्रयद्रव्यस्वरूपत्वे रूपरसकपि-
संयोगाऽनेकपर्याप्तात्मकाऽव्याप्त्यवृत्तिगुणानां स्वाश्रयद्रव्यप्रत्यक्षदशायां
नियमतः प्रत्यक्षं स्यात् । न च नित्यस्यापि रूपत्वादेरत्यन्ताभावविशेष-
वद्व्याप्त्यवृत्तित्वमन्युपगत्यमिति वाच्यम्, जात्यखण्डोपाधीनाम-
व्याप्त्यवृत्तित्वस्य सिद्धान्तविरुद्धत्वात् तेषां सामयिकसत्त्वासत्त्वप्रयो-
जकदौर्भिक्ष्याच । अत्यन्ताभावविशेषस्याव्याप्त्यवृत्तितानिर्वाहकल्तु
प्रतियोग्यसत्त्वादिकम् । इति यदि विभाव्यते तदा व्याप्त्यवृत्तीनां
परिमाणपृथक्त्वैकत्वस्पर्शगुरुत्वनित्यज्ञानादीनामाश्रयस्वरूपत्वमुपगत्य-
व्यं न तु तदन्यगुणानामपि । परिमाणत्वादीनान्तु द्रव्यधर्माणां न
गुणत्वव्याप्त्यत्वमपि तु द्रव्यत्वव्याप्त्यत्वमेव । अस्योपरि केवल
प्राचीना दूषणं कल्पयन्ति । तेषां पुनरयमभिप्राप्यः । यदु यदु द्रव्यं
येन येनेन्द्रियेण गृहते तत्त्वियाऽप्राणाणां तत्तद्रव्यधर्माणां तत्तदि-

निद्र्यग्राहतावारणाय तत्त्वदिन्द्रियजप्रत्यक्षे यथासम्भवं तत्तद्वधम्मं-
भेदत्वेन कारणत्वमवश्यं सर्वमत एव वक्तव्यम् । पवश्च तदितरा-
वृत्तित्वे सति सकलतद्वृत्तित्वरूपतत्त्जातित्वादिनाऽतिगुरुणा तत्त्जाति-
त्वादिभेदानां बहुतरकारणताकल्पनापेक्षया स्पर्शगुरुत्वादीनां गुणान्तरत्वं
स्थीकृत्य स्वरूपतस्तत्त्जातिरूपातिलघुधर्मर्णं तादृशतादृशगुणभेदानां
यथासम्भवं प्रत्यक्षकारणत्वं युज्यत एव । न चैतन्मतेऽपि तत्त्वदिन्द्रियसंयु-
क्तसमवेतसमवायस्पसन्निकर्षबलात्तत्त्जातिप्रत्यक्षवारणार्थं तत्त्जाति-
भेदत्वेन कारणत्वमावश्यकमिति क्व लाघवं तत्तद्वगुणभेदत्वेन कारणत्वं
पुनरतिरिच्यते इति वाच्यम्, एतन्मते तत्त्जातिभेदत्वेन कारणत्वमनभ्युप-
गम्य योग्यवृत्तित्वेनैव स्वरूपतरकारणताया अभ्युपगमात् । योग्यत्वं
हि यथायथं चाशुषादिविषयत्वम् । न चैतान्यपि कारणत्वानतिरिक्ता-
न्वेदैति वाच्यम्, अतिगुरुशरीरजातिभेदत्वेन कारणताकल्पने जातिघटक-
पदार्थानां मिथो विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण कार्यकारण-
भावाऽतिवाहुल्यापत्तेवर्जलेपत्वात् रूपत्वादीनां त्वाचादिवारणार्थं योग्य-
वृत्तित्वेन कारणत्वस्योभयमत एव दृसत्वाच्च । नवीनाः पुनः तत्तद्वयक्तित्व-
स्थापण्डोपाधिरूपतया तत्तद्वयक्तित्वेनैव तत्त्जातिभेदानां कारणत्वम-
भ्युपगन्तव्यं न तु गुरुशरीरजातित्वेन एवं परिमाणैकत्वैकपृथक्त्वपर-
भेदश्वरहानादेः स्वाश्रयस्वरूपत्वे किञ्चिदपि बाधकं नेक्षामहे । तावतापि
प्रागुक्तश्रुतिद्वयोपपत्तिः साधीयसी साधीयसी च द्रव्यप्रत्यक्षोपपत्तिः ।
एवं सजातीयपरिमाणाद्युत्पादे परिमाणादीनां स्वाश्रयसमवेतत्वरूपगुरुस-
म्बन्धेन कारणत्वं सम्भवदुक्तिकम् । न च गुणगुणिनोरभेदे द्रव्येषु
परिमाणादिकं वर्तते इति व्यवहारस्याप्रामाण्यापत्तिः पदार्थयोरभेदे
आधारसम्यनुपत्तेः । अन्यथा गगने गगनमित्यपि व्यवहारः प्रमाणं
स्थात् इति वाच्यम्, न्यायमते प्रतियोगित्वादेः स्वाश्रयादिरूपत्वेऽपि
घटे घटाभावप्रतियोगित्वमित्यादिव्यवहारवत् घटाभावे घटो नास्तीत्या-
दिव्यवहारवत् द्रव्येषु परिमाणादिकम् इतिव्यवहारेऽपि प्रामाण्यस्योप-

पादयितुं शब्दयत्वात् । अथ बहव एव नैयायिका गुणगुणिनोरभेदं नाम्नीकृतवन्त इत्यधुनातनव्यक्तीनां तयोरभेदस्वीकरणं पुनरतीष साहसम् इति चेत्, गुणगुणिनोरभेदवादिनोऽपि बहवो विद्वांसो द्रृश्यन्ते । कतिपयास्तु लोकास्तन्मतविरुद्धं प्रलपितवन्तः । एतावतैषामपि साहसं किं नावलोकयथ । तस्मान्मतद्रूपसत्त्वे युक्तिसिद्धपदार्थस्वीकरणे कोऽयमनुयोग इति परिमाणादिगुणतदाश्रयाणामभेदं निपुणतरमुपपादयन्ति नव्याः । वस्तुतो दिक्षालाकाशानां पदार्थान्तरतैव न स्वीक्रियतेऽतः किं तेषां महस्वरूपपरिमाणानुसन्धानेन शशशृङ्गपरिमणानुसन्धानसमत्वात् तत्सन्धानस्येति । जन्यमूर्त्समात्राणामेव दिक्षत्वं क्रियादिजन्यसमुदायस्यैव कालत्वं तेषां तत्त्वस्य महादिङ्महाकालाङ्गीकृद्भिरपि रघीकृतत्वात् । न च महाकाले सर्वमित्यादिव्यवहारस्य ‘कालस्वरूपं रूपं तद्विष्णोमेत्रेय वर्त्तत’ इत्यार्षस्य च प्रामाण्यानुरोधेन क्रियाद्यतिरिक्तेऽपि कालत्वमास्तामिति वाच्यम्, तादृशव्यवहारस्य सर्वज्ञाद्यग्रयुक्ततया सन्दिग्धप्रामाण्यकत्वात्, ‘भासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकर’ इतिवत् कालधाराया उत्कर्षबोधकत्वेन तत्तदार्थोपपत्तेश्च ।

गगनमपीश्वरस्वरूपमेव न तु ततोऽन्यदपि तत्प्रमाणाभावात् सुतरां शब्दाश्रयत्वमीश्वर एव स्वीक्रियते । न च भगवति तत्स्वीकारे शब्दश्वावणवत् तदीयशानेच्छाप्रयत्नानामपि श्वावणापत्तिः, हेतोरविशेषादिति वाच्यम्, गगनस्य पदार्थान्तरत्ववादिनयेऽपि तदेकत्वादिश्वावणवारणार्थं तत्समवेतानां श्वावणं प्रति शब्दत्वेन कारणत्वान्तरस्य शब्दनिष्ठसमवायसम्बन्धेन श्वावणकारणताया वा भवन्मतेऽप्यावश्यकतया मन्मतेऽपि तत एव परमेश्वरसमवेतशानादीनां श्वावणापत्तिवारणसम्भवात् । अत एव यथा “आयुर्धृतम्” “आत्मा वै जायते पुत्रः” “सर्वविष्णुमयं ज्ञा” दित्यादिव्योगोपपादकं जन्यजनकयोरभेदोपचारस्य स्वारसिकत्वम्, तथा गुणगुणिनोरभेदोपचारस्य स्वारसिकत्वं सर्वज्ञे सर्वविषयकेच्छावति परदुःखाहरणेच्छारूपद्यावति च भगवति चिन्मयेच्छामयकरुणामयेत्यभिलापस्येव शब्दमर्थं

ब्रह्मेत्यभिलापस्य सुष्ठूपपादकमेव । गुणगुणिनोरभेदोपचारस्य स्वार-
सिक्षत्वं लोकेऽपि दृश्यते, यथा—शङ्कारादिरससम्पन्नायां रमण्यां रसम-
यीत्यभिलापः सद्गुणसम्पन्ने च पुंसि गुणमय इत्याद्यभिलापश्च । वैदान्ति-
कानामुपचारं विना चिन्मयेत्यभिलापसम्भवेऽपि अपश्चयोगाणामशक्य-
समाधेः । “यः सर्वज्ञः सर्ववित्” “यस्य ज्ञानमयं तप” इत्यादिश्चुतिविरोधाच्च
तन्मतमथद्येयम् । एतेन शब्दाश्रयतयाऽऽकाशशूलपपदार्थान्तरकल्पनापेक्षया
तत्र वाय्याश्रितत्वमेव कल्पयितुं युक्तम् । न च शब्दो न वायुविशेषगुणः
स्वाश्रयनाशाधीननाशाप्रतियोगिविशेषगुणत्वात् यन्वैवं तन्वैवं वायु
स्फर्शवत् । इति व्यतिरेकतः, यत्र हेतुस्तत्र साध्यमात्मगुणादिवदित्य-
न्वयतश्च दृष्टान्तं कृत्वाऽनुमानेन शब्दानां पवनाऽनाश्रितत्वसिद्धाधनायत्या
तद्विर्मितयाऽऽकाशशूलपपदार्थान्तरं सिद्ध्येदिति वाच्यम्, शब्दो वायुसमवेतः
कृपशूल्यद्वयसमवेतत्वे सति वाहप्रत्यक्षविषयत्वात् सत्ताद्रव्यत्ववायु-
स्फर्शवदित्यन्वयादितो दृष्टान्तं कृत्वाऽनुमानस्याऽपि समवेनोक्तहेतोः
सत्प्रतिपक्षकवलितत्वादित्यपि समाहितम् ।

मन्मते कल्पतपमेश्वर एव शब्दाश्रयत्वोपगमेनाऽकल्पसकल्पनानिबन्ध-
नगौरवाऽनवकाशात् । अनन्तपवनेषु शब्दाश्रयत्वकल्पनापेक्षया कल्पते-
कभगवति तत्कल्पनायां लाघवाच्च । एतेनोक्तसत्प्रतिपक्षस्य जागृकत्वात्
भगवत्यपि शब्दस्याश्रयत्वं न सम्भवतीति परास्तम्, उक्तलाघवरूपयुक्ति-
बलेन सत्प्रतिपक्षस्य बलहीनत्वात् । अत एव कालदिशोर्मगवद्वाचकमन-
न्तनिहैश्मनभिधायाऽऽकाशवाचकतया तन्निहैशोऽभिहितः शास्त्रका-
रैरिति ।

अथ निर्वातयन्त्रादौ शब्दानुत्पत्तिदर्शनात् अकामेनापि तेषां एवना-
धितत्वमङ्गीकर्त्तव्यम् इति चेन्न,—

शब्दोत्पादेऽभिधातस्य पवने सहकारिता ।

कल्पयते कलसोत्पादे मृत्तिकादेस्तु दण्डवत् ॥ १५ ॥

अयमाश्रयः । केवलमृदुवादिसत्त्वे घटोत्पादवारणार्थं यथा घटं प्रति

मृत्तिकादिसहकारित्वं दण्डादौ कल्पनीयं तथाऽभिघाताल्यसंयोगरूपस्य
शब्दकारणस्य सहकारित्वरूपनिमित्तकारणत्वं वायौ कल्प्यते नातो
निष्वार्तदेशे शब्दोत्पत्तिः । न हि सहकारिकारणमात्र एव कार्याद्ब-
स्थानमिति नियमः । न च यत्कारणनिवृत्तौ यत्कार्यनिवृत्तिः स्यात्
तत्कार्यं तत्कारणसमवेत भवतीत्येव नियमः सर्वसम्मतः । यथा
कपालविनाशो घटनिवृत्तेर्घटादिविनाशो च तत्कार्यरूपादिनिवृत्तेस्तत्र
तत्र कार्याद्बस्थानं सर्वसम्मतम्, तथा वायुनिवृत्तौ शब्दनिवृत्तिदर्श-
नेन शब्दे वायुसमवेतत्वमुचितं न तु घटादौ दण्डादि-
समवेतत्वमपि दण्डादिविनाशोऽपि स्वकार्यघटादेभिरावस्थानस्य
दृष्टत्वादिति वाच्यम्, तादृशनियमे व्यभिचारात् । अन्यथाऽ
ऽलोकरूपकारणविनाशो चाक्षुषनिवृत्तिदर्शनेन चाक्षुषेऽप्यालोक-
समवेतत्वमापयेत, दहननिवृत्तौ सुवर्णादेवत्वनिवृत्तिदर्शनेन
दहनसमवेतत्वमपि तदोयद्रवत्वे च । न च सहकारित्वरूपनिमित्तहेतुत्व-
कल्पने शब्दसमवायिकारणत्वान्तरकल्पनापत्तिरतो वायोरेव तत्सम-
वायिकारणत्वकल्पनमुचितमिति वाच्यम्, वायुस्पर्शसंल्यापरिमाणादेः
स्पार्शनस्येव शब्दानां स्पार्शनस्यापत्तिवारणार्थं वायुसमवेतस्पार्शनं
प्रति शब्दमेदत्वेन गुह्यमर्मणं कारणत्वकल्पनापेक्षया शब्दं प्रति
वायुत्वजातिल्पलघुथर्मर्मणेव निमित्तहेतुत्वस्यैवौचित्यात् यदेशावच्छे-
देन वायुसंयोगस्तदेशावच्छेदेनैव शब्दोपतिदर्शनात् अवच्छेदकता-
सम्बन्धेनैव तयोः कार्यकारणभावः स्वीकर्त्तव्यः ।

अथ सौभग्यभृतिमहर्षीणामेकदा शतशरीरादिधारणम् आर्ब-
तिहासप्रतिपादितं जीवस्य महत्त्वपरिमाणमन्तरेण नोपपद्यतेऽतः सुत-
रामेव ग्राचीननैयायिकमतं समीचीनमिति चेत्, भो भोः ग्राचीननैया-
यिका युष्माभिर्युक्तिसायका इदानीं किं कान्तरे प्रस्थापिताः, साधु साधु
कथञ्चिदपि पुरावृत्तपथमनुसरथ । तन्मार्गोऽपि न श्रेयसे युष्माकम् ।
तत्तन्महर्षीणां क्षुद्रतरस्यापि मनोरूपजीवस्योत्कटतपःग्रमावैण

यथाकामं शरीरान्तरेष्वाशुसञ्चारतात्पर्यविषयतयैव एकशरीर एव
शतशरीरसम्भोगसामर्थ्यतात्पर्यविषयतया वाऽऽषेषोपपत्तेः । अन्यथेति-
हासानुरोधेन प्राग्दर्शितश्रुत्यादेः (कामः सङ्कल्प इत्यादेरिति) यथाश्रु-
तार्थकत्वं विलोप्येत् ।

अथ नव्यमते जीवादीनां पदार्थान्तरत्वास्वीकारे तन्मते पदार्थाः
कर्तिविधाः । इति चेत्,

द्वैविध्यं स्यात् पदार्थानां भावाऽभावप्रभेदतः ।

भावांस्तु षड्विधानाहुरभावांस्तु चतुर्विधान ॥ १६ ॥

अथमाशयः । जगति पदार्थो भावनामकोऽभावनामकश्च । तत्र भावत्व-
मखण्डोपाधिरेवानुगतप्रत्ययबलेन सिद्धः । अभावत्वन्तु भावभिन्नत्व-
श्च तावताऽप्यभावनामनुगतप्रत्ययनिर्व्वाहात् । न चभावत्वमेवाखण्डो-
पाधिर्भावत्वन्तु अभावभिन्नत्वमित्यपि वकुं शक्यतया विनिगमनाधिर-
हेण द्वयोरेवाखण्डोपाधित्वमुचितम्, एकशेषस्य कर्तुमशक्यत्वादिति
वाच्यम्, भावनाशं प्रति जन्यभावत्वेन सामान्यतः कारणताया गदाधर-
भद्राचार्याद्युक्ततया तादृशकारणतावच्छेदकत्वेन तन्नाशरूपकार्यघटक-
त्वेन च लाघवतो भावत्वरूपाऽखण्डोपाधित्वसिद्धेनिष्प्रत्यूहत्वात् ।
एवञ्च भावभिन्नत्वेनेवाऽभावप्रतीत्युत्पत्तिसम्भवेन तत्राप्यखण्डोपाधि-
रूपपदार्थान्तरताकल्पनमप्रामाणिकम् । न च बाधाभावपक्षतादिनिष्ठका-
रणतावच्छेदकतया लाघवादभावत्वमप्यखण्डोपाधिराहतामिति वाच्यम्,
यतस्तत्त्वकारणतावच्छेदकेष्वभावत्वप्रवेश एव नास्तोत्यभावत्वैऽखण्डो-
पाधित्वसन्धानस्य बायसदन्तसूक्ष्मप्रतासन्धानसमत्वात् । एवं अभा-
वत्वस्याखण्डोपाधित्वे समस्ताभावपदस्य योगार्थकताव्याघातापत्तेः ।
रुदिशक्किळल्पनापसोऽभ्य ।

अथ के हि धर्मा भावानां विभाजकाः । इति चेत्,

द्रव्यत्वञ्च गुणत्वञ्च क्रियात्वं समवायता ।

अस्त्रेष्वोपाधिजातित्वं धर्मा भावविभाजकाः ॥ १७ ॥

अयमाशयः । एते षड् धर्मा भावानां विभाजकाः । तत्राखण्डोपाधित्वं स्वरूपसम्बन्धेन शाब्दबोधीयनिरवच्छिन्नप्रकारत्वम् । जातित्वञ्च समवायसम्बन्धेन शाब्दबोधीयनिरवच्छिन्नप्रकारत्वम् । * न तु नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वं तत्, गौरवात् समवायगमित्वाच्च । समवायस्यासमवेतत्वे एकार्थसमवायसम्बन्धेन समवाये जातिमत्त्वमङ्गीकृत्य समवायः सन्नित्यादिव्यवहारप्रदर्शनं ग्रन्थकृज्ञगदीशतर्कालङ्कारप्रभृतीनां विहृथ्येत । न च तादृशसम्बन्धेन स्वरूपतो घटत्वादिभानमुपादाय जातिः समवायश्च घट इत्यपि व्यवहारः प्रमाणं स्यादिति वाच्यम्, जातिः सती समवायः सन्नितिव्यवहारस्य प्रामाण्यानुरोधेन सत्तारूपजातेरेव शुद्धसमवायसम्बन्धवत् तादृशपरम्परासम्बन्धेनापि शाब्दे स्वरूपतो भानान्युपगमात् न तु घटत्वादिजातेरपि, व्यवहारादेरेव पदार्थसाधकत्वात् । येन सम्बन्धेन कस्यचित् स्वरूपतो भानं तेन सम्बन्धेन सर्वेषामेव तथा इति न नियमः, तथा सति समवायसम्बन्धेन घटत्वादिजातेः स्वरूपतो भानदर्शनेन घटादेरपि तेन सम्बन्धेन स्वरूपतो भानस्वीकारप्रसङ्गात् ।

अथ वा घटादिपदस्य शुद्धसमवायसम्बन्धेन घटत्वादिवच्छिन्ने शक्तिः स्वीकार्या न त्वेकार्थसमवायसम्बन्धेनापोति समवायो घट इत्यादिव्यवहारस्य न प्रामाण्यं घटादेवस्य समवायादावसत्त्वात् । सत्पदस्य तु एकार्थसमवायेनापि सत्ताजात्यवच्छिन्ने आजानिकवृत्तिस्वीकारेण समवायः सन्नित्यादिव्यवहारः सूपपद्यते ।

॥ समवायसम्बन्धावच्छिन्ननिरवच्छिन्नप्रकारतासम्बन्धेन शाब्दवस्त्वमिति याकृत् । अत्र यत् ‘तत्त्वसारविचार’कारेणोक्तं—“………शाब्दत्वं यदि शाब्दवामीत्यनुभवसिद्धो जातिविशेषस्तदा तत्रापि जातित्वं तथैव वाच्यम्, इत्यात्माश्चय” इति । तज्ज, यतस्तत्र शाब्दत्वस्य स्वरूपत एव भानं न तु जातित्वेन प्रवेशः । जगदीशतर्कालङ्कारेरपि स्फुक्तौ—“नानाधर्मान्येकप्रकारकप्रमाप्रकारीभूतो चो धर्मः स सामान्यमित्यर्थः । प्रकारत्वञ्च समवायेन ग्राहमतोऽभावत्वादेवत्वादत्वेऽपि न तत्रातिव्याप्तिः ।” इति जातिलक्षणमुरुलम् ।

अथ के पुनरभावानां विभाजकाः । यदुबलादभावानां चातुर्विध्यं
व्यवहर्तुं शक्यते इति चेत्,

विभाजकान्यभावानां ध्वंसता प्रागभावता ।

अत्यन्ताभावभेदत्वं न द्वितीया क्वचिन्मते ॥ १८ ॥

अथमाशयः । ध्वंसत्वमप्यखण्डोपाधिः भावनाशादिनिष्ठजन्यताया अवच्छेदकतया तत्सिद्धेरावश्यकत्वात् तृणारणिमण्यादिनिरूपितव्यहृष्ट-दिनिष्ठजन्यताया अवच्छेदकतया तार्णत्वादिजातिसिद्धिवत् । न तु जन्यत्वे सत्यभावत्वं तत् तस्य गुरुतरपदार्थस्य तत्त्वकारणतावच्छेदक-त्वे गौरवात् । प्रागभावत्वमप्यखण्डोपाधिः । भूतव्यक्तेरापत्तेः स्व-स्वानधिकरणेषु कार्यापत्तेश्च वारणार्थः प्रागभावस्वीकर्तृमते तत्त्वार्थं प्रति तदीयप्रागभावत्वेन हेतुत्वकल्पनाया आवश्यकत्वेन लाघवात् तत्त्वकारणतावच्छेदकतया तत्सिद्धेरावश्यकत्वात् । भेदत्वमप्यखण्डोपाधिः, चातुषादिकं प्रति गन्धादिभेदनिष्ठकार-णतावच्छेदकतया तत्सिद्धेः । न तु तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रति-योगिताकाभावत्वं तत्, प्रोक्कारणतावच्छेदकगौरवात्, अभावीयप्रति-योगितायां वृत्यनियामकसम्बन्धावच्छिन्नत्वापाताष्ट । शिरो-मणिमते प्रागभावो नास्त्येव अनधिकरणे कार्यापत्तिस्तु प्रकारा-न्तरेण तेन वारिता । तन्मते प्रागभावत्वव्यवहारस्त्वत्यन्ताभावविशेषवेव तद्व तत्त्वकार्याधिकरणक्षणोत्पन्नानधिकरणकालवृत्तित्वविशिष्टतत्त्व-कार्यायाभावत्वम् । अतः प्रागभावास्याभावान्तरतायां बलवत् प्रमाणं दुर्लभम् । पवृत्व प्रागभावत्वस्याभावविभाजकता न हि सम्भ-वेत् । मिथो विश्वदधर्माणामेव विभाजकत्वात् । अतस्तदवशिष्टध-र्माणामेव तन्मतेऽभावविभाजकत्वमुपगन्तव्यमिति ।

अथ परिमाणं प्रति द्रव्यत्वेन कारणत्वं तद्वारावारणार्थञ्च परि-माणत्वेन प्रतिबन्धकत्वम् एवं एकत्वगुणं प्रति द्रव्यत्वेन कारणत्वं

तद्वारावरणाय च एकत्वत्वेन प्रतिबन्धकत्वम् । एवज्ञा परमाणुगगना-
दिषु तद्वाराविरहनिर्वाहाय तत्र नित्यमेव परिमाणमेकत्वज्ञानत्याऽनीका-
र्यमिति तु न दिवारसहम्, परिमाणमेकत्वज्ञा प्रति परिमाणप्रागभावत्वेन-
कत्वप्रागभावत्वेन च कारणताद्वयमेव कल्पनीयं न पुनरुक्तवतुष्टयम् ।
अद्वच्ये द्रव्ये च परिमाणादिजननोक्तरकाले परिमाणादिप्रागभावासस्थ-
स्य सर्वसमतत्या द्रव्यभिन्ने परिमाणादेद्वच्ये च परिमाणादिधाराया
सहजत एवोत्पादवारणसम्भवात् । न च भूतव्यक्तेश्तपादसमये भाविष्य-
क्तेश्तपादवारणार्थं व्यक्तिविशेषं प्रति कारणविशेषकल्पनमावश्यकं प्राग-
भावरूपकारणकल्पनया तद्वारणासम्भवात् भूतसमये भाविनां प्रागभाव-
सत्त्वात् तादृशकारणकल्पनावलेन स्वानधिकरणेऽपि कार्यव्यक्तेनां-
पत्तिः सम्भवेत् नितरां व्यर्थमेवातिरिक्तप्रागभावपदार्थकल्पनम् । इति
दीधितिकारमते प्रागभावस्यासत्त्वेन कथं परिमाणादिप्रागभावे कारण-
त्वं समभवदुक्तिकमिति वाच्यम्, एकत्वं परिमाणज्ञानतर्भाव्य प्रोक्तवतुष्ट-
यकल्पनापेक्षया कारणताद्वयमात्रकल्पनालाघवानुरोधेन तत्कारणतया
प्रागभावरूपर्थमिकल्पनाया आवश्यकत्वात् । एवज्ञ्य प्रागभावखण्डन-
मुन्मत्प्रलिपितमेव । न ह्येकत्र तत्कल्पनायामनावश्यकत्वं प्रदर्श्याऽन्यत्र
लाघवसत्त्वेऽपि तत्कल्पनां परिहातुमोद्देषे । अत एव परमाणुगगनादि-
स्वीकृत्यमतेऽपि तत्र तत्र परमेश्वरे च परिमाणं गुणात्मकैकत्वज्ञानप्रा-
माणिकमेव सुतरां गुणात्मकद्वित्वादिकमपि । न च परमाणवादिस्वी-
कर्तृमते द्वयाणुकादेः परिमाणोत्पादार्थं परमाणवादिगतद्वित्वादिगुणस्वी-
कारावश्यकत्वमेव तादृशपरिमाणं प्रति तादृशद्वित्वादेः कारणत्वस्य
सर्वसम्भवतत्वादिति वाच्यम्, एवमपि वरं लाघवेन तत्र नित्यद्वित्वादेः-
वोपगमात् न तु तत्र तत्र परिमाणैकत्वानामपि । एतेन “वाक्यात्
संस्थाविशेषाच्च साध्यो विश्वविदव्ययः ।” इत्यनेन सर्वाद्यकालीनद्वय-
णुकादिसमवेतपरिमाणानुगुणद्वित्वादिजनकापेक्षानुद्विधर्मितया परमेश्व-
रः साधित उदयनावाच्यैस्तद्विन्तनीयम् । इति चेन्न, यतः प्रागभावास-

स्वेऽपि परिमाणत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति द्रव्यत्वेन पृथक् कारणत्वं मयापि
न कल्पनीयं तदुव्यापकगुणत्वावच्छिन्नं प्रति द्रव्यत्वेन क्लृप्तकारणतयै-
वाद्वये गुणान्तर्गणितपरिमाणादेश्तपादवारणसम्भवात् । परन्तु तदा-
दावारणार्थमेव परिमाणत्वैकत्वत्वाभ्यां प्रतिबन्धकताद्वयं कल्पनीयम् ।
एवज्ञ क्लृप्तपदार्थमन्तर्भाव्य कारणताद्वयकल्पनापेक्षया प्रागभावत्वरूपा-
खण्डधर्मं प्रागभावांश्च कल्पयित्वा तत्र तत्र कारणताद्वयकल्पनमपि
गौरवदोषकवलितमेव । एवं मन्मते प्रतियोगितासम्बन्धेन सामान्यतो
नाशत्वावच्छिन्नं प्रति जन्यभावत्वेन एकमेव हेतुत्वं कार्यतावच्छेद-
दके प्रतियोगिविधयाऽभावाप्रवेशाद्यतलाद्वयज्ञ । प्रागभावस्वीकर्तृमते
ब्रागभावे व्यभिचारवारणाय भावनाशं प्रति जन्यभावत्वेन हेतुत्वं
अभावनाशं प्रति च ब्रागभावत्वेन हेतुत्वमिति गुरुशरीरकार्यकारणभाव-
द्वयहृतं गौरवमपि दुरपहमेव । एवज्ञ परमाणवादाद्वयपि परिमाणादि-
धारावारणार्थं युज्यत एव नित्यपरिमाणादिमत्त्वस्वीकारः । न च
सर्गाद्यकाले परमाणवादावैकत्वसत्त्वेऽपि तदानीं जन्यापेक्षाबुद्धेरसत्त्वेन
तत्कालावस्थायिनां तदुगतद्वित्वादीनां नित्यत्वमेवोचितम् । तेषां
जन्यत्वमभ्युपेत्य तदुत्पादार्थं परमश्वरस्यापेक्षाबुद्धिकल्पनं तु “प्रक्षा-
लनाद्वि पञ्चस्य दूरादस्पर्शनं वर”मित्यादिन्यायेनायुक्तमेव । एवमी-
श्वरस्यापेक्षाबुद्धिस्वीकारे परमाणुपर्यासद्वित्वादीनामनवस्थाप्रसङ्गोऽपि ।
इति वाच्यम्, यतो द्वित्वादिसंख्यामात्रस्यैव जन्यत्वस्वीकारेऽनतिप्रस-
कद्वित्वत्वादिजातिमात्रेणैव एकत्वापेक्षाबुद्धिनिरुपितजन्यत्वं कल्पयितुं
शक्यते । कतिपयद्वित्वानां नित्यत्वस्वीकारे तु एकत्वादिनिरुपित-
जन्यतावच्छेदककुक्ष्मौ जन्यत्वस्यापि निवेशावश्यकत्वं नित्यद्वित्वसाधा-
रणद्वित्वत्वजातेस्तज्जन्यतातिप्रसक्तत्वात् । एवज्ञ द्वित्वनित्यादिनिष्ठ-
वाद्वज्ञतानामतिगुरुशरीरजन्यत्वेऽवच्छेदकत्वकल्पनापेक्षया लघीयस्या
केवलद्वित्वत्वादिजात्याऽनेकपर्यासकलसंख्यानां जन्यत्वमङ्गीकृत्या-
वच्छेदः कल्पयितुं युक्तः । प्रोक्तानवस्था तु प्रामाणिकत्वात् न खलु

दोषाय दोजाङ्गुरवत् । न च कार्यतावच्छेदकलाघानुरोधेन सर्वेषां
मेव द्वित्वादीनां जन्यत्वस्वीकारे सर्वेषां परिमाणानामपि तुत्ययुक्ता
जन्यत्वव्यवस्था स्यादिति वाच्यम्, यत एकत्वस्य परिमाणस्य च
धारा न कैरप्यनुमता, अन्यथा घटादेरपि तद्वारास्वीकारः कमपचयमा-
वहेत् यद्वारणार्थं कारणकल्पनं भवताप्यादृतम् । एवज्ञ तादृशधाराया
एवाप्रामाणिकत्वे क पुनस्तदनवस्थावार्तापि । एवज्ञ परिमाणकत्वा-
नामप्रामाणिकानवस्थाप्रसङ्गवारणार्थं परमाणवार्द्धानां नित्यपरिमाण-
कत्वकल्पनं साधीयः । साधीयांश्च गुरुतरस्यापि जन्यत्वस्य परिमा-
णादिगतजन्यतावच्छेदके स्वानतिप्रसक्तानिर्बाहायाऽगत्या तद्वच्छेद-
कवटकतया निवेशोऽपि :

वस्तुतस्तु सर्वज्ञे भगवत्यपेक्षाशुद्धिस्वीकारावश्यकत्वम् । अन्यथा
“यः सर्वज्ञः सर्वविदित्यादिशुतिरूपप्रमाणेन प्रतिपादिताया भगवतः
सर्वज्ञताया व्याघातापत्तिः । न च तज्ज्ञानेऽयमेक इत्यादिरूपविशिष्ट-
विषयकत्वरूपपेक्षाशुद्धित्वं न स्वीक्रियते परन्तु तत्र सर्वविषयकत्वं-
निर्बाहाय यथा कथञ्चिद्दूषेण सर्वविषयकत्वमेव स्वीक्रियते लाक्षणि-
कपदजन्यलक्ष्यार्थविषयकशादत्वविशिष्टविषयिताशून्यायामपि भगवदि-
च्छायां सर्वविषयकत्ववत् । एवज्ञ तदीयापेक्षाशुद्धेरस्त्वेन सर्गाद्य-
कालीनद्वित्वादेनित्यत्वमव्याहतमेव तृणारणिमणिन्यायेन जन्यद्वित्वा-
दिमात्रगतं वैजात्यम् अपेक्षाशुद्धिजन्यतावच्छेदकतया कल्पनीयम् ।
एवज्ञ तज्जन्यतावच्छेदके जन्यत्वं न निवेशनीयं व्यर्थत्वात् । तथा च
सर्गाद्यकालीनद्वित्वादीनां नित्यत्वसम्बवेन तेषां नानन्तता न वाऽनव-
स्थाप्रसङ्गः इति चेन्न, “सर्वं खलिवदं व्रह्म” “सर्वं विष्णुमयं जगदि-”
त्यादिरूपस्य परमेश्वरकृतव्यवहारस्य व्यवहर्त्तव्यक्षानमूलकस्य तदीया-
पेक्षाशुद्धविषयत्वक्षानमन्तरेण कथमपि निर्बाहासम्भवात् । यतो नित्य-
जन्यभाविभूतसकलपदार्थपरतद्वाक्यस्थसर्वपदेन नित्यबहुत्वगुणस्य
प्रतिपादनासम्भवात् अपेक्षाशुद्धविषयत्वक्षं सर्वत्वमेव प्रतिपादितम् ।

न च योगिनां भाविभूतसुषिसमयोत्पन्नापेक्षाबुद्धिविषयत्वरूप-
व्यवहर्त्तव्यस्य सर्वज्ञे भगवति ज्ञानसम्भवेन तेन व्यवहर्त्तव्यज्ञानेन
सर्गाद्यसमयेऽपि तदीयव्यवहारोपपत्तिः सम्भवति इति वाच्यम्, परकी-
यापेक्षाबुद्धिजन्यव्यासउच्चित्तिगुणप्रत्यक्षस्येव तादूशापेक्षाबुद्धिविषयत्व-
ज्ञानाधीनापेक्षाबुद्धिविषयत्वरूपबहुत्वादिव्यवहारस्याप्यहृष्टचरत्वेन तत्त-
त्वपुरुषीयव्यवहारत्वादिव्यवहारं प्रति तदीयापेक्षाबुद्धिविषयत्वस्य ज्ञानमनु-
कूलमित्येवोपगन्तव्यतया “सर्वं खल्विदं श्रहे”त्यादिश्रुतिरूपव्यवहा-
रानुरोधेन परमेश्वरेऽपि परमाणवादिसकलपदार्थान्तर्भावेणापि भगवद-
पेक्षाबुद्धिस्वीकारावश्यकत्वम्। यदि च ‘मम सुवर्णशतमस्ति’ इति
कस्यचित् वचनं श्रुत्वा देवदत्तस्य सुवर्णशतं विद्यते इति व्यवहारस्या-
न्यपुरुषप्रयुक्तत्वदर्शनेन पुरुषविशेषनियन्त्रितोक्तकार्यकारणभावस्य न
प्रमाणसिद्धत्वं यत्र तु परकीयापेक्षाबुद्धिविषयत्वज्ञानमसर्वज्ञस्य न
सम्भवति तत्रैव स्वकीयापेक्षाबुद्धिः सुतरामंवोपयुज्यते इत्येव हृष्टचरमि-
त्युच्यते, तावतापि प्रलयदशायामपि पदार्थः सर्वत्ववचनं इति व्यवहार-
बलेन तत्कालेऽप्यपेक्षाबुद्धिस्वीकारावश्यकत्वात्। न च भाविभूतयोगि-
ज्ञानस्य विषयतामादाय तदूशायामपि तत्र सर्वत्वं निराशाधमेष्व
विषयताया ज्ञानसमानकालीनत्वनियमे प्रमाणाभावादिति वाच्यम्,
विषयताया ज्ञानसमानकालीनत्वस्यैवावश्यमभ्युपेतव्यत्वात्। अत एव
तत्पुरुषेण यदा कदाचिदेतदुघटो हृष्ट एतदुघटस्तत्पुरुषदृष्टो वा न
त्वन्धतादशायाम् इत्यादिरूपप्रामाणिकव्यवहारतस्तदीयज्ञानुषविषय-
त्वसामान्याभाववस्थमन्धतादशावच्छेदेन प्रत्याप्यते न तु तत्कालीना-
यास्तदीयहृष्टेभाववस्थं तदा तस्या असम्भवात् इति सुसङ्गतम्।

न च विषयताया ज्ञानसमानकालीनत्वानियमेऽपि तत्पुरुषीयदर्शननि-
रुपितत्वविशिष्टविषयतायाः सर्वमत एवाव्याप्यवृत्तितया तादूशविशिष्टा-
भाव एवान्धतादशायां प्रतीयतां पूर्वक्षणविशिष्टगगनाभावस्याभावः
ज्ञानान्तरावच्छेदेनेवेति वाच्यम्, विषयताया तसाज्ञाननिरुपितत्ववि�-

शिष्टनिरूपितं केवलसत्तदुविषयतानिरूपितञ्च द्विविधमधिकरणतत्त्वमकल्पयित्वा लाघवेन विषयताया ज्ञानसमानकालीनत्वस्यैवौचित्यात् । पवश्च प्रलयकालीनपदार्थं तदशायां बहुत्वं नास्ति तत्कालीनपदार्थस्तदशायां न वहव इत्यादिव्यवहारस्य संख्यामात्रस्यैवैकत्वबहुत्वान्यतरत्वनियमेन ते पदार्था एक एव इति व्यवहारस्य चार्थवशसम्पन्नस्य प्रामाण्यापत्तिवृज्जलेपवत् प्रतिभाति । अतस्तदापत्तिवारणार्थं सर्वपदार्थान्तर्भावेण परमेश्वरस्यापेक्षाबुद्धिस्वीकारावश्यकतया तादृशापेक्षाबुद्ध्यादिविटितसामग्रीबलेन सर्गाद्यकाले परमाण्वादौ द्वित्वायुत्पदस्य दुर्बारतया तेषां नित्यत्वव्यवस्थापनं गीव्वाणगुरुणामप्यशक्यम् ।

अथ तादृशाधिकरणताद्वयकल्पनाभयेन परमेश्वरापेक्षाबुद्धिं कल्पयित्वा सर्गादौ परमाणुगतसंख्यानां नित्यत्वखण्डनपटुत्वं प्रकटीकृतम्, एतदतीवरहस्यम्, केवलं विषयताधिकरणताद्वयकल्पनात् एव विभेदिपरमाणुगतासंख्यसंख्यानामनन्ततानवस्थाकल्पनाकृततांरवभयानि किं नोपतिष्ठन्ते । इति चेदनन्तानवहितविषयाणामनन्तानवस्थितज्ञानव्यक्तिनिरूपितविषयत्वाधिकरणत्वेषु प्रत्येकं द्वैविश्वकल्पनापेक्षयाऽनवहिततस्यापि तादृशद्वित्वादेः कल्पनाया लघीयस्त्वात् । परमार्थस्तु भगवतोऽपेक्षाबुद्धिस्वीकारेऽपि गुणादिगतापेक्षाबुद्धौ एकत्वरूपगुणविषयकत्ववत् परमाणवाद्यन्तर्भावेणापि भगवदपेक्षाबुद्धौ एकत्वरूपगुणविषयकत्वस्वीकारमन्तरेणापि तस्या अपेक्षात्वं निर्वहति तत्र तादृशगुणविषयकत्वस्वीकारे सर्गाद्यकालीनद्वित्वादीनाभनवस्थास्वीकारनिवन्धनो महानेत्र दोषः । अतः प्राचीननैयायिकमते नित्यमात्रवृत्तिद्वित्वादीनां नित्यत्वकल्पनं विना न निस्तारः । न च पर्याप्तसंख्यामात्रस्यैव जन्यत्वमिति प्राचीनसिद्धान्तविरोध इति वाच्यम्, भगवदक्षपादकणादादिप्रन्थे तादृशसिद्धान्तस्य सुव्यक्तमदृष्टवरत्वात् ।

न च “वाक्यात् संख्याविशेषाच्चे”त्युदयनावार्यलिङ्गनेन

तादृशसिद्धान्तः सुव्यक्तमवगम्यत एवेति वाच्यम्, त्रसरेणुपरि-
माणानुगुणद्वयगुणकसंख्यायाः कथमपि नित्यत्वासम्बन्धेन तत्संख्या-
परतयैव तादृशकारिकाया व्याख्येयत्वात्। कियाहेतुतया परि-
माणविशेषस्य परमाणुघटपटादिसाधारणस्य सिद्धेरावश्यकतया
धटादौ परिमाणधारावारणार्थं क्रियारहिते तु विश्वव्यापिगगनपर-
मेश्वरादौ तदुत्पादवारणार्थञ्च परिमाणविशेषप्रतिबन्धकतया सर्वं-
च्छेष्व द्रव्येषु परिमाणसिद्धिरावश्यकी। एवञ्च एकत्वधारादिवारणार्थं
एकत्वस्य प्रतिबन्धकत्वं न कल्प्यते, तथा सति परमाणुपरमेश्वरादौ
सर्वं तत्कल्पननिबन्धनं गौरवं स्यात्। परन्तु परमाणवादौ क्रिया-
हेतुतया उभयत्रादिसिद्धस्य विश्वव्यापिगगनादिमात्रे कल्प्यस्य च
परिमाणस्यैव एकत्वधारादिवारणार्थमेकत्वं प्रत्यपि प्रतिबन्ध-
कत्वं स्त्रोकर्तुमुचितम्। एवञ्च तत्र तत्र नित्यमपि गुणात्मकै-
कत्वमप्रामाणिकं किं पुनस्तन्मूलकतया द्वित्वादीनां जन्यत्वसि-
द्धिचिन्तनेन तत्र तत्रैकत्वव्यवहारस्तु गुणादवेकत्वव्यवहारवदुपपाद-
नीयः। गुणादिसाधारणसंख्याल्पगुणस्वीकर्तृमते च गुणातिरिक्तै-
कत्वानामलोकतया भगवदपेक्षाबुद्धेरपि सकलपदार्थान्तर्भावेण
एकत्वगुणमात्रविषयकत्वस्यावश्यकत्वम्। अतस्तन्मत एव प्राचीन-
स्वोकृतपरमाणुगगनादीनां द्वित्वादिगुणस्याप्युत्पादो दुरपवादः।
सर्गादौ त्रसरेणुपरिमाणानुगुणद्वयगुणानां त्रित्वगुणोत्पादार्थं सर्वमत
एव परमेश्वरापेक्षाबुद्धेः स्त्रोकर्तव्यत्वेन तस्या असंख्यैकत्वविषयक-
त्वेऽपि द्वित्वत्रित्वायुत्पादकत्वं निर्विवादमेव। एतेन द्वित्वायुत्पादे
एकत्वत्रयाद्यविषयकस्य तद्वद्यादिविषयकस्यापेक्षाद्वानस्यैव द्वित्वायु-
त्पादकत्वमिति निरस्त्रम्। त्रित्वायुत्पादकाले नियमतो द्वित्वायुत्पत्ति-
रपि स्वोक्रियते। अन्यथा भगवदपेक्षाबुद्धेद्वित्वायुत्पादकत्वमङ्गप्रसङ्गः
स्यादिति। इत्यास्तां विस्तरः।

अथ कथमखण्डोपाधीनां पदार्थान्तरता कथं वा पूर्वाचार्यसम-

तानां परमाणुगतविशेषणां परित्यागः । इति चेत्,—

दृष्ट्वा प्रकारतात्त्वाद्यमखण्डोपाधिराहतः ।

विशेषा निद्रिताः सन्तु सार्द्धं व्योमाब्जसौरभैः ॥१६॥

अथमाशयः । घटपटादिकं गगनादितो भिन्नमिति प्रतीत्या भेदे
गगननिष्ठप्रतियोगिताकत्वमेव, शब्दवस्थेन गगनं जानातीत्यादि-
प्रतीत्या तन्निष्ठविशेष्यताकत्वमेव, गगने शब्दा इत्यन्ते इत्यादिप्रतीत्या
च गगननिष्ठप्रकारताकत्वमेवावगाहते न तु तद्वैपरीत्यमपि, प्रकारता-
त्वादेरखण्डपदार्थान्तरत्वास्वीकारे प्रकारत्वादेराश्रयस्वरूपतया
तेषामधैलक्षण्यात् उक्तनियमो नोपपद्यते । एवं विशिष्टबुद्धिवाधनिष्ठययोः
प्रतिष्ठयप्रतिबन्धकमावानुरोधेनापि विशेष्यतात्वप्रकारतात्वादीनां
विलक्षणपदार्थान्तरताया आवश्यकत्वम् । त एव च पदार्था अखण्डोपा-
धित्वेन गीयन्ते । परमाणुधर्मां हि विशेषास्तु न सन्त्येव । यतः
परमाण्वादीनामलीकता प्राग्व्यवस्थिता किं पुनस्तदुगतविशेषरूपपदा-
र्थान्तरचिन्तनेन व्योमकमलपरिमिलचिन्तनघत् ।

अथ मनः किमन्तर्भूतम्, इति चेत्,—

भूर्वारि तेजः पवनः परमात्मा तथा मनः ।

द्रव्याणि षड्विधान्येव जीवादिर्नेतरस्ततः ॥२०॥

अथमाशयः । जीवात्माकाशकालदिशां यथासम्भवं कल्पसपदा-
र्थान्तर्भावः प्राग्दर्शितः । अतो न विभागन्यूनत्वम् । अथ प्रमा-
णाधीना सर्वेषां पदार्थानां व्यवस्थितिः । अतः किं प्रमाणम्,
इति चेत्,—

मानमिन्द्रियमध्यक्षेऽनुमानमनुयां प्रति ।

शब्दोधे तु शब्दाख्यमतो मानं लिधा मतम् ॥२१॥

अथमाशयम्भाष्मुषप्रत्यक्षे नयनरूपेन्द्रियस्य त्वाचप्रत्यक्षे त्वगिन्द्रिय-
स्य रासनप्रत्यक्षे रसनेन्द्रियस्य ब्राणजप्रत्यक्षे ब्राणेन्द्रि-

यस्य श्रावणप्रत्यक्षे श्रवणेन्द्रियस्य मानसप्रत्यक्षे मनोरूपेन्द्रियस्य स्वज्ञा-
पाख्दारा कारणतया तेषां सर्वेषामेवेन्द्रियाणां प्रत्यक्षमितिकरणत्वरूपं
प्रामाण्यं निराशाधम् ।

अनुमितौ परामर्शद्वारा व्याप्तिश्चानस्य कारणत्वात् तस्यानुमितिकर-
णत्वरूपं प्रामाण्यं निष्पत्यूहम् । शब्दोत्पादे तु पदार्थोपस्थितिद्वारा
श्रुतशब्दानां हेतुत्वात् तेषां शब्दबोधकरणत्वरूपं प्रामाण्यमक्षतम् ।
इति प्रमाणानां त्रैविद्यमेवेति सर्वानुमतम् ।

अथ पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इति दिवसे भोजनाभावरूपविशेष-
वाधनिश्चयदशायां भोजनं विना पोनत्वमनुपपन्नमित्यनुपपत्तिप्रतिसन्धाने
सति देवदत्तस्य रात्रिभोजनावधारणरूपमर्थापत्तेः फलमर्थापत्तिरूपप्र-
माणान्तरादेव जायते । अत एव पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते अर्थाद्वा-
त्राविद्यादिवाक्यं प्रयुजते वृद्धाः । एव च तस्याः प्रमाणान्तराप्रदर्शनेन
विभागन्यूनत्वं स्थात् ।

अर्थापत्तेः फले यस्मादनुमात्वमवस्थितम् ।

अतोऽसावक्षपादेन मानत्वेन न सूचिता ॥२२॥

पर्वतो वहिपान् धूमादित्यादिस्थलान्तरेषु कल्पस्यानुमितित्वस्यैव
कल्पनमुचितं लाघवात् न तु तत्रानुमितिवैजात्यस्य गौरवात् । एव च
नुमानत्वैवेत्रार्थापत्तेः प्रमाणत्वनिर्बाहेण तदप्रदर्शननिवन्धनं न विभाग-
न्यूनत्वमिति । न चानुमानान्तर्गतार्थापत्तिः किं वार्थापत्त्यन्तर्गतमनुमा-
नमित्यत्र विनिगमनाविरह इति वाच्यम्, यतोऽर्थापत्तेः फलगतार्थापत्ति-
त्वमितिरबाधसहकृतेन केवलव्यतिरेकव्याप्तिश्चानेन प्रयुक्तम् । अनुमिति-
त्वन्तु इतरबाधस्य सर्वेऽप्यसर्वेऽपि वान्वयव्यतिरेकव्याप्तिश्चानप्रयु-

अथमाशयः । भोजनं विना पीनत्वमनुपपन्नमित्यादिवाक्यतो यत्र
यत्र भोजनाभावो वर्तते तत्र तत्र पीनत्वाभाव इत्येवार्थः प्रतीयते ।
स व्याख्याः पीनत्वरूपहेतौ भोजनरूपसाध्यव्यतिरेकव्याप्तिश्चक्षणः । एव च
तादृशावधारणस्थले नियमतो व्याप्तिश्चानादिसर्वेन तादृशावधारणे

कम् । एवज्ञा प्रत्यक्षविशेषे सामग्रीविशेषप्रयुक्तसाक्षात्कारत्वस्य
अनुमितिविशेषे उक्तसामग्रीविशेषप्रयुक्तार्थापत्तित्वरयैवौचित्यात् । एवं
श्रुत्यादावनुमितिबोधकं 'मनन'शब्दस्य २मृत्यादौ तु अनुमानशब्दस्य
च दर्शनेनानुमानत्वानुमितित्वयोरपलापः कर्तुं न हि शक्यते । श्रुतिर्था
“आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति (१) ।
स्मृतिर्था”—आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासरसेन च । त्रिधा प्रकल्पयन्
प्रज्ञां लभते योगमुस्तम्” मिति (२) । एतेन शास्त्रोऽप्यनुमित्यन्तर्भूत
इति केषाङ्गिन्मतं तदपि निरस्तम्, उक्तमहर्विवाक्ये त्रिधेति धाप्रत्ययस्य
द्वृष्टत्वात्, तत्प्रत्ययस्य मिथोविसद्धधर्मबोधकत्वव्युत्पत्तेः, शास्त्रदत्त-
स्यानुमितित्वव्याप्त्यत्वस्वीकारे तत्प्रयोक्तुर्भगवनमहर्विव्युत्पन्नत्वस्थी-
कारः प्रसञ्जेत । न चार्थापयामि (३) न त्वनुमिनोमीत्यनुव्यवसायबले-
नार्थापत्तेः फलमनुमितिभिन्नत्वेन स्पष्टमेव प्रतीयते इति वाच्यम्, यतस्ता-
द्वाशानुव्यवसायस्तस्याः प्रमाणान्तरतास्वीकर्त्तव्येष्व जायते न तु सर्वेषु
व्युत्पन्नपुरुषेष्वपि इत्येवोपगन्तव्यम् । सूत्रकारिणि भगवदक्षपादे तथा-
नुव्यवसायानुत्पादस्य भवतापि स्वीकारात् ।

अथ ग्रामीणस्य प्रथमतो गवयादिग्रहे गोसाहृश्यं गवयत्वजाहिष्म
चक्षुषा गृह्णते तदनन्तरं गोसहृशो गवयपदचाच्य इति यदा कदाचित्
श्रुतवृद्धवाक्यार्थस्य स्मरणं तदनन्तरञ्च गवयत्वजातौ लाघवशानसह-
कारेण उक्तप्रत्यक्षस्मरणाभ्यां गवयत्वजात्यवच्छिन्नगवयपदवाच्यत्व-

(१) दृ० २४६।

(२) “प्रयत्नमनुमानच्च शास्त्रच्च विविधागमम् ।

अथ उविदितं कार्यं” मित्यादि मानवस्मृतिरपि (१२१०५) द्रष्टव्या ।

(३) “अर्थापत्तिविवर्यकसाक्षात्कारस्यार्थापयामीत्याकारकताप्रतिपादनेन
व्याकरणशास्त्रे ऽपि विलक्षणपागिडत्वं प्रकाशितमेतदुप्रन्थकत्रा”—इति ‘तत्त्व-
सारविवार’कारस्याकारणतागद्वमतीव हास्यास्पदम्, वैयाकरणचूडामणिना
कौतूहलम्हेन “पदार्थदीप्तिकामां” “अर्थापयामीत्यनुभवसिद्धजातिविशेषवत्यर्थापत्ति-
दिति स्वहस्तितत्वात् ।

ग्रह उत्पादयते स बोपमानामकं प्रत्यक्षादिज्ञानशयादु भिन्नमेव ज्ञानान्तरम् । एवज्ञ तत्करणतयोपमानस्य प्रमाणान्तरत्वमावद्यकमेव । अतस्यद्वनुकृत्या विभागान्यूनता । न च गोसदूशो गवयपदवाच्य इति-वाक्यार्थस्य पूर्वस्मिन् काले शास्त्रबोधेनैव गवयत्वावच्छिन्नगवयपदवाच्यताया विषयीकरणं भूतं तत्पदार्थतावच्छेदकावच्छिन्नतत्पदजन्यबोध्यत्वीयभगवत्सङ्केतविषयतायास्तत्पदवाच्यतास्वलपतया गदाधरभट्टाचार्यप्रदर्शितत्वात् । एवज्ञ उक्तशास्त्रबोधेनैव वरितार्थतया कथमुपमानामकं ज्ञानान्तरमङ्गीकर्त्तव्यमिति वाच्यम्, उक्तशास्त्रबोधदशायां गवयत्वादिजातेः कथञ्चिद्विद्वयनुपस्थित्या गवयत्वावच्छिन्नस्य तादृशसङ्केतधर्मत्वेऽपि तादृशशास्त्रबोधे तद्भानस्य कथमप्यसम्भवेन सुतरां तदंशं परित्यज्य पूर्वं शास्त्रबोधजननावश्यकत्वात् । यो यो धर्मो यत्र धर्मिणि वर्तते तद्वर्मिणः शास्त्रादिज्ञाने जायमाने तत्र तदुगतसकलधर्मभानं न हीति नियमः । इति चेन्न,—

उपमाबोधकं मानं श्रुत्यादिषु न दृश्यते ।
अतोऽप्यस्यास्तु करणे मन्यतामनुमानता ॥२३॥

अयमाश्रयः । गोसादूश्यावच्छेदेन गवयपदवाच्यताग्रहतात्पर्यणैष वृद्धैरतिदेशवाक्यप्रयुक्तेरावश्यकत्वं तत्सामानाधिकरणेन बोधतात्पर्यात्तप्रयोगे कस्मिन्विदेकस्मिन्नेव समये केन वृद्धेन गोसदूशो गवयपदवाच्यः केनविद्य तत्सदूशो न तत्पदवाच्य इतिवाक्यम् अथ वा एकेनैव वाक्यद्वयं प्रयुक्तं तत्प्रथमेन ग्रामीणस्य तदुद्दिविधविषयकमेव समूहालम्बनशास्त्रानं जातं तादृशबोधमूलकसमूहालम्बनस्मरणोदये धर्मविशेशावच्छिन्नत्राच्यताग्रहस्य सर्वाननुभूतस्य जननमापयेत् । एवज्ञ तत्सादूश्यावच्छेदेन तत्पदवाच्यताया नियमतः शास्त्रावश्यकत्वे तद्वोधानन्तरं तत्सादूश्ये तद्वाच्यताया मानसप्रह औचित्येन जनितः । तादृशमानसग्रहमूलकसंस्कारबलादपि गवये गोसादूश्यप्रत्यक्षरूपोद्युवोधकसहकारेण तादृशव्याप्यस्मरणं धूमदर्शनकपोद्युवोधके समुपस्थिते

सति बहिव्याप्यधूमस्मरणवत् । तदनन्तरं प्रत्यक्षतो निक्षीयमाने गवयत्वजात्यवच्छिन्ने तादृशव्याप्यवक्ताया गवयरूपपक्षे प्रात्यक्षिकपरामर्शः । वाच्यत्वमवश्यं किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नं घटादिपदवाच्यत्ववत् गवयत्वजातौ तदवच्छेदकत्वे लाघवमिति प्रतिसन्धानञ्च उपमाप्राक्-कालेऽवश्यमपेक्षणीयम् । एवं गवयादिपदवाच्यत्वे धर्मावच्छिन्नत्वसिद्धर्थमपि गवयपदार्थः किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नवाच्यतावान् शक्तिभ्रमा-जन्यलक्षणग्रहाजन्यशाब्दबोधविषयत्वात् घटादिपदार्थवदित्यनुमानमपि । एवञ्च गवयत्वावच्छिन्नगवयपदवाच्यत्वप्रहर्थमुक्तद्विधिपरामर्शयोरेव जागरूकत्वेन प्रोक्तलाघवादिशानसहजतपरामर्शात् गवयत्वजात्यवच्छिन्नगवयपदवाच्यताया अनुमित्तेरेव सम्भवेन व्यर्थमुपमारूपज्ञानान्तर-कल्पनम् ।

अथ वा उत्पत्तिकालावच्छिन्नघटो गन्धवान् पृथिवीत्वादित्यादि-सामान्यानुमानेन गन्धरूपविधेयांशे उत्पत्तिकालावच्छिन्नत्वभानवत् प्रत्यक्षगृहीतगवयत्वजातिविशिष्टे गवयपदवाच्यताव्याप्यगोसादृश्यव्या-प्यवक्तारूपसामान्यपरामर्शेनापि लाघवादिप्रतिसन्धानं विनापि तादृश-वाच्यतारूपसाध्यांशे गवयत्वजात्यवच्छिन्नत्वस्य सहजत एव भानं निराबाधम्, असति वाधके उद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य विधेयांशे भाननियमात् । एतेन लाघवादिशानस्त्वेऽपि सामान्यपरामर्शाद्विशेषधर्मावच्छिन्नानुमितिर्वीनानामसम्मता अतो वाच्यतायां गवयत्वरूपविशेषधर्मावच्छिन्नत्वसिद्धर्थं तन्मते उपमानादर इति गदाधरभट्टाचार्योऽनि विन्तनीयम् ।

अपि च लाघवेतरवाधादिप्रतिसन्धाने सामान्यपरामर्शादपि विशेष-धर्मावच्छिन्नत्वसिद्धिरपि सर्वसम्मता । अन्यथा क्षितिः सकर्तृका कार्यत्वादिति सामान्यानुमानेन इतरवाधवलादीश्वरो न सिद्धेत, गन्धादिसमवायिकारणतावच्छेदकतया पृथिवीत्वादिजातिश्च । अत एव “आत्मा धारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिग्ध्यासितव्य”इतिश्रुत्यापि

प्रत्यक्षशास्त्रानुमितिस्मृत्यात्मकं चतुर्विधमेव ज्ञानं प्रतिपादितं न तु केनापि सर्वज्ञवाक्येन तदन्यत् ज्ञानमपि ।

अथानुमितौ व्याप्तिज्ञानं प्रमाणम् इति यदुक्तं तन्न सम्भवति, व्याप्तिपदार्थस्य दुर्निरूप्यत्वात् । न च स्वप्रतियोगिव्यधिकरणानां हेतुसमानाधिकरणानाम् अथ वा स्वप्रतियोगिमत्ताबुद्धेर्विषयविधया प्रतिबन्धकतावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुसमानाधिकरणानामभावानां प्रतियोगितानवच्छेदको यो धर्मस्तद्धर्मावच्छिन्नसामानाधिकरणं हेतौ साध्यस्य व्याप्तिरिति वाच्यम्, तादृशव्याप्तेः स्वत्वघटिततया जन्मसहक्रेणापि हातुमशक्यत्वात् । परम्परासम्बन्धेन कथञ्चिदनुगमय्य तादृशव्याप्तिप्राहसम्भवेऽपि तादृशपरम्परायाः संसर्गत्वे प्रमाणरथं दुर्लभत्वात् । न ज्ञानुमित्यन्यथाऽनुपपत्त्या अनुमितिकरणतावच्छेदकघटकतया तादृशपरम्परायाः संसर्गत्वं कल्पनीयमिति वाच्यम्, अनुमितिरेव कल्पनापदार्थतया तादृशपरम्परायाः संसर्गत्वकल्पनार्थमपि तत्कारणतावच्छेदकतयापि परम्परायाः संसर्गत्वकल्पनावश्यकत्वम् एवं दीर्घा कल्पनायामवस्थापर्व्यवसानात् । उक्तव्याप्तेः कथञ्चिदनुगमसम्भवेऽपि वहित्वत्वाद्यनुपरिथितिदशायां रवरूपतो वहित्वाद्यवच्छिन्नविधेयताकानुमितिवहेतुत्वात् । न च रवरूपतो वहित्वाद्यवच्छिन्नविधेयताकानुमितिप्रत्यपि वहित्वत्वाद्यवच्छिन्ने व्यापकतावच्छेदकत्वज्ञान एवानुकूल्यमगत्या स्वीकार्यम् । एव च तदवच्छिन्ने व्यापकत्वज्ञानस्यानुमितिकारणत्वे व्यवस्थापिते तदज्ञानदशायामनुमितिर्व्यत्यत एव । अन्यथा व्यापकत्वाप्राहस्यायामप्यनुमितिसम्भाव्य अनुयोगः ह्यादिति वाच्यम्, वहित्वत्वावच्छिन्ने व्यापकतावच्छेदकत्वज्ञानात् पक्षतासर्वे नियमतो वहित्ववस्थान् वहिमांश्चेति द्विविधाकारकानुमित्युत्पादस्य तावताऽप्यवारणात् ।

न च इतरत्वश्रितियोगितावच्छेदकतया यत् वहित्वादेः स्वरूपतो

यादृशकानं अर्थाद्वितीयतावृत्तिहेतुसमानाधिकरणभावप्रतियोगितानन्द-
च्छेदक इत्यादिरूपं जायते तत्र स्थले तादृशकानात् वहित्वानित्याका-
कारिका स्वरूपतो वहित्वप्रकारैणैवानुमितिरङ्गीक्रियते । यत्र तु
इतरत्वप्रतियोगितावच्छेदकतया वहित्वत्थेन वहित्वादेश्चानन्म् अर्थात्
वहित्वविनाशवृत्तिहेतुसमानाधिकरणभावप्रतियोगितानवच्छेदकमित्या-
कारकं भवेत्, तादृशकानात् वहित्ववत्वानित्याकारिका वहित्वत्थरूपेण
वहित्वप्रकारिकैवेति नोक्तव्यिधिप्रकारकानुमितेनियमतः प्रसङ्ग इति
वाच्यम्, तथा सति सदितरावृत्तित्वस्याप्रसिद्धत्वेन स्वरूपतः सत्ता-
वच्छिन्नविधेयकानुमितेरधिकरणमितिप्रतीतिसाक्षिकाधिकरणत्वस्यात्
ण्डोपाधित्वमते सकलपदार्थसाधारणाधिकरणत्वनिष्ठस्वरूपतोविधेय-
तावच्छेदकताकानुमितेः भावाभावसाधारणस्य भेदत्वस्याभावत्वस्य
वाऽखण्डोपाधित्वमते स्वरूपतस्तद्भर्मावच्छिन्नविधेयताकानुमितेभाप-
लापापत्तेवर्जलेपत्वात् ।

न चावृत्तिगगनादौ भेदत्वमभावत्वश्च नास्तीति तदुवित्तरत्य
नाप्रसिद्धिरिति वाच्यम्, “अभावविरहात्मत्वं वस्तुनः प्रतियो-
गिते”ति स्वाभावाभावत्वरूपप्रतियोगिताङ्गीकृतामुद्यनावाच्यदीनां
भेदाद्यनुमितेरुच्छेदप्रसङ्गात् न हि स्वकपोलकलिपतोक्तकार्य-
कारणभाववादिनः कस्यविदनुमित्युत्पादेनैव जगदाप्यायनम् ।

न च स्वरूपतः सत्तादेविधेयतावच्छेदकत्वस्थले सत्समवेतं
व्यापकतावच्छेदकमित्येव ज्ञानमुपयुज्यतामिति वाच्यम्, इच्छा-
मात्रस्य तादृशकारणताकल्पकत्वे रूपवान् पृथिवीत्वात् इत्यादौ
रसावृत्तिसत् यद् रूपवृत्तिगन्धावृत्तिसत् यद्रूपवृत्तितत्त्वादिरूपा-
णामनन्तरमर्माणां रूपत्वमात्रे वर्तमानानां तदेकतरथमर्मेण रूपेतरा-
वृत्तित्वापेक्षया लघुतरेणावच्छिन्ने व्यापकतावच्छेदकत्वशानेषु रूपाद्य-
नुमिति प्रति स्वतन्त्रपुरुषेच्छया कारणताकल्पनाया बग्लेपत्वात् ।

अत एव केवलान्विषयप्रन्थे दीधितिकारेण स्वरूपतो ज्ञानत्वाधिच्छिन्न-
विधेयताकानुमितेरसंग्रहमयेन व्यापकताज्ञानस्यानुमितिकारणत्वं
जप्तितम् ।

न च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वे व्यापकताव-
च्छेदकत्वज्ञानमनुमितिहेतुरित्येवोपगन्तव्यं यत्र च तादृशाधिकरणत्व-
शारीरे साध्यतावच्छेदकं स्वरूपतो निविष्टं तत्र स्वरूपतस्तदवच्छिन्न-
विधेयताकानुमितिः फलमित्यादि यथायथमूहनीयमधिकरणत्वमख-
ण्डोपाधि अव्याप्यवृत्तिमदभेदोऽपि व्याप्यवृत्तिरेव अत्र तु व्यापकत्वं
भेदघटितं व्यापकताधटकभेदे हेतुसामानाधिकरणं स्वरूपसम्बन्धेनैव
वाच्यम्, न तु स्वस्वप्रतियोगिवैयधिकरण्यादिकमपि तत्र निवेशनी-
यम् । न हि घटभिन्नभेदो घटत्वादतिरिच्यते इति नियमेन घटादिभिन्न-
भेदस्य घटत्वादिस्वरूपत्वेऽपि घटभेदाधिकरणतावद्भेदध्य न घटत्वा-
दिस्वरूपः परत्वतिरिक्त एव अतो व्यापकताया न दुर्ज्येत्यत्वावका-
शोऽपीति वाच्यम्, घटभिन्नभेदादेविव तद्भेदाधिकरणत्ववद्भेदादे-
रपि लाघवेन घटत्वादिस्वरूपत्वोपगमात् । अत एव प्रसिद्धनिबन्ध-
कारर्जगदीशतर्कालङ्काररपि द्रव्यभिन्नत्वप्रकारकप्रमाचिशेष्यत्वाभावस्य
द्रव्यत्वानतिरिक्तत्वमङ्गीकृतम् । न च तद्भेदस्यातिरिक्तत्वस्वीकृत्वमते
तल्लक्षणं साधीय इति वाच्यम्, तद्भेदस्य द्रव्यत्वादिस्वरूपतावादिनाम्
अव्याप्यवृत्तिमदभेदस्याव्याप्यवृत्तित्वादिनामधिकरणभेदेनाधिकरणता-
या भिन्नत्वादिनाङ्कोक्तव्याप्तिज्ञानस्य दुर्लभत्वेन तेषामनुमित्यपलापत्तेः ।
न हि केषाङ्गद्वनुमितिं सम्पाद्य चरितार्थता । इति चेन्न-

सामानाधिकरणेन साध्यासम्बन्धिवृत्तिता ।

अनुवृत्ततया याऽस्या विरहो व्याप्तिरुच्यते ॥ २४ ॥

अथ वा

साध्यसम्बन्धिवृत्त्यन्येष्वनुवृत्त्या च वृत्तिता ।

या स्यात्स्यास्तु वैधुर्यं व्याप्तिरित्यभिधीयते ॥ २५ ॥

पर्यावसितास्तु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन यत् स्वाधिकरणं स्व-
रूपसम्बन्धावच्छिन्नं तत्र यद् वृत्तित्वम् ईदृशसामानाधिकरणसम्ब-
न्धेन यद् यत् साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसम्बन्धं तदन्यनिरूपिता, अथ
वा साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नसम्ब-
न्धनि स्वरूपसम्बन्धेन ये ये वर्तमानास्तदन्यनिरूपिता या हेतुताव-
च्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतावभिरूपितं यत् स्वरूपसम्बन्धावच्छि-
न्नाधेयत्वं तादृशाधेयतासम्बन्धावच्छिन्नसम्बन्धता तस्याः सामान्या-
भावो व्याप्तिरिति ।

वस्तुतस्तु या हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतावभिरूपित-
स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वसम्बन्धावच्छिन्नसम्बन्धता तादृशसम्ब-
न्धताप्रतियोगिकस्वरूपसम्बन्धेन प्रोक्तसाध्यासम्बन्ध्यादिनिरूपितसम्ब-
न्धत्वसामान्याभावो व्याप्तिः । उक्तसम्बन्धतायां पुनः सम्बन्धविशेषाव-
च्छिन्नत्वं न देयम् । अतः केवलान्वयिसाध्यके नाव्याप्तिः । उभयत्वा-
दिना विरुद्धद्वयदिसाध्यकस्थयलेऽतिव्याप्तिवारणार्थं साध्यतावच्छेदकाव-
च्छिन्नत्वनिवेशः ।

ननु महानसीयत्वादिविशिष्टवहयाद्यवगाहितयैव वहिमनित्यादिप्रती-
त्युपपत्तिसम्बन्धेन शुद्धवहित्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणतायां मानाभावादुक्त-
व्याप्तिघटकसम्बन्धिताकुक्षौ शुद्धसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वं निवेश-
यितुं न हि शक्यते । एवज्च शुद्धवहित्वादिना प्रतियोगितास-
म्बन्धेन वाह्यादिसाध्यकमहानसीयवहयभावत्वादिहेतावतिव्याप्तिरपिहा-
र्या महानसीयवहयभावस्यापि महानसीयत्वसहितसाध्यतावच्छेदकी-
भूतवहित्वावच्छिन्नसम्बन्धितया साध्यसम्बन्धनिरूपितवृत्तिमवन्यत्वेन
वहिसामान्याभावभेदादीनामप्राप्तत्वात् ।

इति चेत्प, सम्बन्धितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-
निवेशसद्वयेन शुद्धसाध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वस्य तत्र निवेशा-
सम्बन्धेऽपि तत्रातिव्याप्तेरनवकाशात् । यतस्तत्र वहित्वमावावच्छि-

अत्त्वविशिष्टं प्रतियोगित्वमेव साध्यतावच्छेदकसम्बन्धे न तु शुद्धप्रतियोगितात्वेन तत्र संसर्गत्वमपि प्रतियोगितावच्छेदकतापर्व्यप्त्यधिकरणधर्ममात्रावच्छिभृत्वविशिष्टप्रतियोगितात्वेनैव तत्र प्रतियोगिमत्तानियामकसंसर्गत्वस्य सर्वसम्मतत्वात् । अन्यथा विशेषाभावानां सामान्याभावसाम्यापत्तिरपरिहार्यैव । शुद्धसंयोगादिसम्बन्धेन महानसीयवह्यभावादौ वहिसम्बन्धित्वं नास्त्येव वहिसामान्याभाव एव तादूशसम्बन्धेन वहोः सञ्चात् । प्रतियोगितासम्बन्धेन हेतुतास्थले विशिष्टसत्तादेहेतुताहयले चाव्याप्तिवारणार्थमपीदूश्येव गतिश्चिन्तनीया । तत्रापि वहित्वमात्रावच्छिभृत्वविशिष्टप्रतियोगिताविशिष्टसत्तादिनिरूपितत्वविशिष्टसमवाययोरेव संसर्गत्वात् ।

न च सामानाधिकरणस्य संसर्गत्वे सत्येव उक्तज्याप्तिलक्षणं सम्बवेत् तस्य तदेव नास्ति प्रमाणाभावादिति वाच्यम्, सामानाधिकरणस्य संसर्गत्वं विना धर्मपारतन्त्रेण धर्मितावच्छेदके प्रकारभानस्य सकलसम्प्रदायानुमतस्यापलापत्तेः । न च तादूशसम्बन्धताप्रतियोगिकस्त्रहपसम्बन्धेनेति यदुक्तं तदसङ्गतं तत्प्रतियोगिकत्वादिस्त्रहपविशेषरैण संसर्गताया अप्राप्तिकत्वादित्वादिति वाच्यम्, उपलक्षणविधया किञ्चित्प्रकारेण धर्मप्रकारकान्तो विशेषणविधया तादूशकिञ्चित्प्रकारेण धर्मप्रकारेण विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धेवेलक्षणविधयनिर्वाहाय विशिष्टप्रतियोगिकत्वेन विशेषरैणापि संसर्गतायाः सर्वसम्मतत्वात् । सूपकारमानयेत्यादौ कर्मत्वांशे प्रकारोभवत्सूपकारे सूपकृतेरूपलक्षणविधया भाजमेव । “अहृणया गवा सोमं क्रोणातो”त्यादिभूतौ “अपुत्रैणैव कर्तव्यः पुत्रः प्रतिनिधिः सदे”त्यादार्थं च करणत्वकर्तृत्वांशे प्रकारोभूतयोर्गवापुत्रयोः आहृणस्य पुत्रविहस्य च वैशिष्ट्यविधया भानमेवाङ्गीकर्तव्यं तद्भानद्वैविध्यानुप-

गमे दोषभिन्नतीयः ।

अत एव महामहोपाध्यायमथुरानाथेन ध्यासिवादे वृत्ति-
त्वीयस्वरूपसम्बन्धेन साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य सामान्याभाव उक्तः ।
एतेन साध्याभाववद्वृत्तिरेव व्याप्तिरनुमित्यौपायिकीति दी-
धितिकारमतमप्यनादेयं केवलान्वयितावच्छेदकावच्छिष्ठविधेयताकर्त्त्वे-
नानुव्यवसीयमानाया अनुमितेरपलापापत्तेः । इष्टापत्तौ अनुव्यवसा-
यमात्रसाक्षिका निखिलानुमितिरेव तत्करणे प्रमाणान्तरत्वश्चोच्छिष्ठेत ।
व्यतिरेकिविधेयकत्वेनैवानुमितेरनुव्यवसायसाक्षिकतया तादृशानुमिते-
रेव नालीकता । परन्तु केवलान्वयिविधेयकानुमितेरेव तस्या अन-
नुव्यवसीयमानत्वात् । इति तु शपथवचोमात्रागम्यत्वादश्चद्देयमेव ।

यत्तु स्वावच्छिष्ठसामानाधिकरण्यापकसाध्यतावच्छेदकावच्छि-
सामानाधिकरण्यकहेतुतावच्छेदकवर्त्तं व्याप्तिस्तदप्यनाहृतम्, तस्या
हेतुतावच्छेदकमेदेनानन्तत्वात् गुरुशरीरत्वात् ।

वस्तुतस्तु मीमांसकमते वाच्यवाचकभाववत् दीधितिकारमते
कार्यकारणभाववत् सर्वमत एवाधाराधेयनिरूप्यनिरूपकभावावच्छे-
द्यावच्छेदकभावादिवत् व्याप्यव्यापकभावोऽपि स्वरूपसम्बन्धविशेष
एव । अतो न दुर्ज्यत्वाद्यवकाशः । प्रत्यक्षसामान्ये गुरुत्वगुणवत्
दाहे मणिवत् व्यभिचारादिज्ञाने तर्कवत् ध्यासिज्ञाने विरोध्यविषय-
कस्यापि व्यभिचारादिनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वमास्थेयम् । अत एव
तार्किकभिन्नपुंसां पशुपत्रिपतझ्नप्रभृतीनाश्च स्वस्वप्रयोजनार्थं नानु-
मानस्यासौलभ्यम् । अन्यथाऽगाधनीरधितरझ्नपेक्षया दुर्बगाहग्रोक्तव्या-
प्त्यवगाहिग्रहस्य तार्किकपुरुष एव दुर्लभतया वव पुनस्तदन्यपुरुषे
तदुवार्तापि नितरामेव पशुप्रभृतिषु ।

इति नव्यनैयायिकमतं समाप्तम् ।

एताः सुवृत्तिवहुशक्तिसदर्थयुक्ताः
सद्भारतीः सरलभाववतीः प्रतीत्य ।
संसेव्य सत्पथगतं पदमेतदीय
दुष्प्रापमर्थमस्तिलं सुधियो लभन्ताम् ॥ २६ ॥

शाके पुष्पशरेषु पुष्करवसुश्वेतांशुपाने शुचौ
ग्रन्थो मेऽचलयुक्तिकाजजलधितश्चिन्तामयादुत्थितः ।
पीयूषोपमताऽस्य वा गरलता स्यादेतदास्वादनं
साधोः सम्भविताऽशुतोषसुमनोभावेन सम्भाव्यते ॥२७॥

[इति श्रीमहामहोपाध्यायराखालदासन्यायरत्नकृतः]

समाप्ततत्त्वसारनामकग्रन्थोऽयम् ।

५८५

**THE PRINCESS OF WALES SARASVATI
BHAVANA TEXTS**

Edited by

GOPINATH KAVIRAJ, M. A.

No. 1—The Kiranāvalī Bhāskara, a Commentary on Udayana's Kiranavalī, Dravya, section, by Padmanābha Misra.		
Ed. with Introduction and Index by Gopinath Kāviraj, M. A.	Rs. 1-12	
No. 2—The Advaita Chintāmani, by Rangoji Bhatta, Ed. with Introduction etc. by Narayana Sāstri Khiste Sāhityāchārya.	Rs. 1-12	
No. 3—The Vedānta Kalpalatikā, by Madhusudana Sarasvati. Edited with Introduction etc. by Rāmājña Pāndeya Vyākaranāchārya.	Rs. 1-12	
No. 4—The Kusumāñjali Bodhani, a Commentary on Udayana's Theistic Tract, Nyāya Kusumāñjali, by Varadarāja. Ed. with Introduction etc. by Gopinath Kaviraj M. A.	Rs. 2-40	
No. 5—The Rasasāra, a Commentray on Udayāna's Kiranavalī, Guna Section, by Bhatta Vādindra. Ed. with Introduction etc. by Gopinath Kāviraj, M. A.	Rs. 1-2	
No. 6—(Part I)—The Bhāvanā Viveka by Mandan Misra, with a Commentary by Bhatta Umbeka, Ed. with Introduction etc. by M.M. Ganganatha Jhā, M. A., D. Litt.	Rs. 0-12	
No. 6—(Part II)—Ditto	Ditto	Rs. 0-12
No. 7—(Part I)—The Yoginihrdaya dipika, by Amṛtānanda Natha, being a Commentary on Yoginihrdaya, a part of Vāmakeśvara Tantra. Ed. with Introduction etc. by Gopinath Kavirāj, M. A.	Rs. 1-8	
No. 7—(Part II) Ditto	Ditto	Rs. 1-4
No. 8—The Kāvyadakini, by Gangananda Kavindra. Ed. with Int:roduction etc. by Jagannātha Sāstri Hoshing Sāhityopādhyāya ..	Rs. 0-10	

No. 9—(Part I)—The Bhakti Chandrikā, a Commentary on .		
Sandilya's Bhaktisutras, by Nārāyana Tirtha.		
Ed. with a Prefatory Note by Gopinath Kavi-		
raj, M. A.	Rs. 0-15	
No. 10—(Part I)—The Siddhāntaratna, by Baladeva Vidyābhūṣana.		
Ed. with a Prefatory Note by Gopinath Kavi-		
raj, M. A.	Rs. 1-2	
No. 10—(Part II)—Do.	Do.	Rs. 2-12
No. 11—The Sri Vidya Ratna Sutras, by Gaudapada, with a		
Commentary by Sankararanya.		
Ed. with Introduction etc. by Narayana Sastri Khiste		
Sahityacharya.	Rs. 0-9	
No. 12—The Rasapradipika, by Prabhakara Bhatta,		
Ed. with Introduction etc. by Narayana Sastri Khiste		
Sahityāchārya.	Rs. 1-2	
No. 13—The Siddhasiddhānta Sangraha, by Balabhadra.		
Ed. with Introduction by Gopinath Kaviraj, M.A.	Rs. 0-14	
No. 14—The Trivenikā, by Asādhara Bhatta.		
Ed. with Introduction by Batukanātha Sarmā Sāhityo-		
pādhyāya. M.A. and Jagannātha Sastri Hosing Sahityo-		
pādhyāya.	Rs. 0-14	
No. 15—(Part I)—The Tripurārahasya. (Jnāna Khanda)		
Ed. with a Prefatory Note by Gopinath Kavi-		
raj. M. A.	Rs. 0-14	
No. 15—(Part-II)—Do.	Do.	Rs. 2-4
No. 15—(Part-III)—Do.	Do.	Rs. 2-0
No. 16—The Kāvya Vilāsa, by Chiranjiva Bhattacharya.		
Ed. with Introduction etc. by Batukanātha Sarmā		
Sāhityopādhyāya, M. A. and Jagannātha Sastri Hosing		
Sāhityopādhyāya.	Rs. 1-2	
No. 17—The Nyāya Kalikā, by Bhatta Jayanta.		
Ed. with Introduction by M. M. Gangānātha Jhā, M. A.		
D. Litt.	Rs. 0-14	

No. 18-(Part I)-The Goraksa Siddhānta Sangraha.		
Ed. with a Prefatory Note by Gopinath Kaviraj, M. A.		Rs. 0-14
No. 19-(Part. I)-The Prākrita Prakāśa by Vararuchi with the Prākrita Sanjivani by Vasantarāja and the Subodhini by Sadānanda.		
Ed. with Prefatory note etc. by Batak Nath Sarma, M. A. and Baladeva Upadhyāya, M.A.		Rs. 2-4
No. 19-(Part. II) Ditto Ditto		Rs. 2-12
No. 19-(Part III) Introduction etc. (In Preparation.)		
No. 20-The Mānsatattvaviveka by Visvanātha Nyāyapanehanana Bhattacharya,		
Edited with Introduction etc. by P. Jagannātha Sastri Hoshing Sāhityopādhyāya, with a Foreword by Pandit Gopi Nath Kavirāja, M.A., Principal, Government Sanskrit College, Benares.		Rs. 0-12
No. 21- Part I) The Nyāya Siddhānta Mālā by Jayarama Nyāya Panchānana Bhattacharya,		
Edited with Introduction etc. by Mangal Deva Sāstri M.A., D. Phil. (Oxon), Librarian, Govt. Sanskrit Library, Sarasvati Bhavana, Benares.		Rs. 1-2
No. 21-(Part-II) Ditto Ditto		Rs. 2-0
No. 22-The Dharmānubandhi Slokaehaturdasi by Sri Sesa Krsna with a Commentary by Rāma Pandit.		
Edited with Introduction etc. by Nārāyana Sāstri Khiste Sahityāchārya, Assistant Librarian, Government Sanskrit Library, Sarasvati Bhavana, Benares.		
No. 23-Navarātrapradīpa by Nanda Pandit Dharmādhibhārī.		
Ed. with Introduction etc. by Vaijanātha Sāstri Varakale, Dharmasāstra-Sāstri, Sādhola Research Scholar, Sanskrit College, Benares, with a Foreword by P. Gopinath Kaviraj, M. A., Principal, Government Sanskrit College, Benares.		

No. 24-The Sri Rāmatāpinīyopanisad with the Commentary called Rāma Kāsikā in Purvatāpini and Anandanidhi in Uttaratāpini by Anandavana.

Ed. with Introduection etc. by Anāntarāma Sāstri Vetāla Sāhityopādhyāya, Post-Achārya Scholar, Govt Sanskrit College, Benares, with a Foreword by Pandit Gopī Nātha Kavirāja, M. A., Principal, Government Sanskrit College, Benares. Rs. 3-12

No. 25-The Sāpindyakalpalatikā by Sadāsivadeva alias Apadeva with a commentary by Nārāyna Deva.

Edited with Introduction etc. by Jagannātha Sāstri Hosinga, Sāhityopādhyāya, Sādhola Research Scholar, Govt. Sanskrit College, Benares. Rs. 1-4

No. 26-The Mrgānkalekhā Nātikā by Visvanatha Deve Krvi.

Edited with Introduction etc. by Nārāyana Sāstri Khiste Sāhityacharya, asst. Librarian, Government Sanskrit Library, Benares. Rs. 1-0

No. 27-The Vidvachcharita Panchakam By Nārāyana Sāstri Khiste, Sāhityacharya. Assistant Librarian, Govt. Sanskrit College, Library, Sarasvati Bhavana, Benares. with an Introduction by Gopināth Koiraja, M.A., Principal. Govt. Sanskrit College, Benares. Rs. 2-0

No. 28-The Vrata Kosa by Jagannātha Sāstri Hosingā Sāhityopādhyāya, late Sadholal Research Scholar, Sanskrit College, Benares. with a Foreword by Sri Gopinātha Kaviraja, M.A., Principal, Govt. Sanskrit College, Benares. Rs. 4-0

No. 29-The Vritti dipikā by Mauni Sri Krsna Bhatta.

Edited with Introduction etc. by Pt. Gangadhara Sastri Bharadvaja Professor. Govr. Sanskrit College Benares.

No. 30-The Padārtha Mandanam By Sri Venidatta

Edited with Introduction etc. by Pandit Gopāla Sāstri Nene, Professor, Govt. Sanskrit College, Benares.

No. 31-(Part I)—The Tantraratna by Partha Sarathi Misra.

Edited by M.M. Dr.Ganganatha Jha, M.A., D. Litt, Vice-Chancellor, Allahabad University, Allahabad.

No. 32-Tattvasāra by Rakhaldas Nyayaratna. Edited with Introduction etc by P. Harihara Sāstri, Professor, Benares Hindu University, Benares.

No. 33-The Nyāya Kaustubha (Pratyakṣa), by Mahādeva Pūṇatamkar. Edited with Introduction, etc by P. Umesh Miśrā, M. A., Allahabad University, Allahabad.

No. 34-The Advaita vidyātilaka (Part 1), by Samara Puṅgava Dīksita, with Darpana by Dharmayya Dīksita.
Edited by P. Ganapati Lal Jha, M. A., Sadholal Scholar, Government Sanskrit Library, Benares.

No. 35-The Dharma Vijaya Natata by Bhudeva Sukla.
Edited with Introduction by P. Nārāyana Sāstri Khiste,
Government Sanskrit Library, Benares.

THE PRINCESS OF WALES SARASVATI BHAVANA STUDIES:

Edited by

GOPINATH KAVIRAJ, M. A.

Vol. I—

(a) Studies in Hindu Law (1); its Evolution, by Gaṅgānatha Jha.

(b) The view-point of Nyāya Vaiśeṣika Philosophy, by Gopināth Kaviraj,

(c) Nirmana Kaya, by Gopinath Kaviraj Rs, 1-15

Vol. II—

(a) Parasurāma Miśra alias Vani Rasala Raya, by Gopinath Kaviraj.

(b) Index to Sabara's Bhāṣya, by the late Col. G.A. Jacob.

(c) Studies in Hindu Law(2):-its sources, by Gaṅgānatha Jha

(d) A New Bhakti Sutra, by Gopinath Kaviraj.

(e) The System of Chakras according to Gorakṣa nātha, by Gopinath Kaviraj.

(f) Theism in Ancient India, by Gopinath Kaviraj.

(g) Hindu Poetics, by Batuka nātha Sarma.

(h) A Seventeenth Century Astrolabe by, Padmakara Dvivedi-

(i) Some aspects of Vira Saiva Philosophy by, Gopināth Kaviraj.

(j) Nyāya Kusumanjali (English Translation), by Gopināth Kaviraj.

(k) The Definition of Poetry, by Narayana Sastri Khiste

(l) Sondala Upadhyaya, by Gopinath Kaviraj. Rs. 5

Vol. III—

(a) Index to Sabara's Bhāṣya, by the late Col. G.A. Jacob.

(b) Studies in Hindu Law (3) Judicial Procedure: by Gaṅgānatha Jha.

(c) Theism in Ancient India by Gopinath Kaviraj.

(d) History and Bibliography of Nyāya Vaiśeṣika Literature, by Gopinath Kaviraj.

(e) Naiṣadha and Sri Harṣa by Nilakamala Bhattachārya.

(f) Indian Dramaturgy, P. N. Patankar. Rs. 5

Vol. IV—

- (a) Studies in Hindu Law [4]: Judicial Procedure: by Ganganatha Jha.
- (b) History and Bibliography of Nyaya Vaisesika Literature, by Gopinath Kaviraj.
- (c) Analysis of the Contents of the Rgveda--Pratisakhya, by Mangala Deva Sastri.
- (d) Nārāyana's Ganitakaumudi, by Padmakara Dvivedi.
- (e) Food and Drink in the Ramayanic Age, by Manmatha-natha Roy
- (f) Satkāryavāda: Causality in Sāṅkhya, by Gopinath Kaviraj.
- (g) Discipline by Consequences, by G.L. Sinha.
- (h) History of the origin and expansion of the Aryans, by A. C. Ganguly.
- (i) punishments in Ancient Indian Schools, by G. L. Sinha. Rs. 5

Vol. V—

- (a) Ancient Home of the Aryans and their migration to India, by A. C. Ganguly.
- (b) A Satrap Coin, by Shyamalal Mehr.
- (c) An Estimate of the Civilisation of the Vanaras as depicted in the Ramayana, by Manmatha natha Roy.
- (d) A Comparison of the Contents of the Rgveda, Vājasaneyi, Tait tiriya and Atharvaveda Prātiśākhyas, by Mangala Deva Sastri.
- (e) Formal Training and the Ancient Indian Thought, by G. L. Sinha.
- (f) History and Bibliography of Nyāya Vais'ēsika Literature, by Gopinath Kaviraj.
- (g) A Descriptive Index to the names in the Rāmāyana, by Manmatha nāth Roy
- (h) Notes and Queries (1) Virgin worship, by Gopinath Kaviraj. Rs. 5

Vol. VI—

- (a) Index to Sabara's Bhasya, by the late Col. G. A. Jacob
- (b) Some Aspects of the History and Doctrines of the Nathas, by Gopinath Kaviraj.
- (c) Studies in Hindu Law (5) Evidence, by Ganganatha Jhā

- (d) An Index etc to the Rāmāyana, by Manmatha natha Roy.
- (e) Studies in Hindu Law, by M. M. Ganganatha Jha.
- (f) The Mimansa Manuscripts in the Govt. Sanskrit Library (Benares), by Gopinath Kaviraj.
- (g) Notes and Queries, by Gopinath Kaviraj.

Vol VII

- (a) Bhāmaha and his Kāvyālāñkāra, by Batuka ntāha Sarma and Baladeva Upadhyaya.
- (b) Some variants in the readings of the Vaiśeṣika Sutras, by Gopinath Kaviraj.
- (c) History and Bibliography of Nyāya Vaiśeṣika Literature, by Gopinath Kaviraj.
- (d) An attempt to arrive at the correct meaning of some obscure Vedic words, by Sitaram Joshi.
- (e) A comparison of the contents of the Rig Veda, Vājasa-neya, Taittiriya and Atharva Veda (Chāturadhīyā-ya) Prātiśākhyas, by Mangaldeva Sāstrī.
- (f) An Index to the Rāmāyana. by Manmatha natha Roy.
- (g) An Index to Sabara's Bhaṣya, by the late Col J.A.Jacob
- (h) The date of Madhusudan Sarasvati, by Gopinath Kaviraj.
- (i) Descriptive Notes on Sanskrit Manuscripts, by Gopinath Kaviraj.
- (j) A note on the meaning of the term Parārdha, by Umeśa Miśra.

Vol VIII (in Progress)

To be had of

**The Superintendent Government Press, U. P.
Allahabad,**

